

dam, het andere betreffende Haarlem, duidelijk aantoonen, dat de steden wilden hebben, dat de Marranen er kwamen. En dat dit vooral een duidelijk bewijs is voor het groote handelsbelang, dat men in de aanwezigheid van de Portugeesche Joden zag.

In 1883¹²⁾ heeft de toenmalige Rotterdamsche archivaris J. H. Scheffer een „Privilegie aan de Joden te Rotterdam verleend a°. 1610”, dus nog vóór deze quaestie in de Staten van Holland en West-Friesland ter sprake kwam, gepubliceerd. Laat ik de karakteristieke plaatsen eruit ter adstructie van mijn opvatting mededeelen. Het *Privilegie* werd, zooals Scheffer schrijft, 14 Augustus 1610 met eenparigheid van stemmen door de Vroedschap van Rotterdam aangenomen.

„Burgemeesteren Raeden ende Vroetschappen der Stadt „Rotterdam, doen te weten, dat wij tot vordering van de „trafique ende negotiatie binnen deze stadt dienstich vinden „de cooplieden van de Portugeesche natie met eenige privi- „legien ende vrijheden te inviteeren omme binnen de voor- „seide stede te coomen resideeren. Soe hebben wij deselfde „coopluyden die alhier sullen comen wonen ende haere af- „komste, vergunt soe wij hun vergunnen by dezen de naer- „volgende vrijheden: In den eersten vergunnen wij denselven „liberteyt ende vreyheyte van conscientie in de beste forme, „soo binnen als buyten haer huysen, consenterende hen tot „dien eynden, dat sy leven sullen mogen op 't facoen van „de Hebreen ende dat zij, op hare sabbatsdagen ende oock „geduerende haere drie groote feestdagen, binnen deser „stede in rechten niet en sullen mogen werden betrocken, „vergunnende hun oock dat sy buyten de voors. stadt sullen „mogen koopen een stuck lands ende 't selve gebruycken „tot begravinge. Ende als de zelfde cooplieden” — het ge- „bruik van dit woord telkens is bijzonder merkwaardig — „vermeerdert sullen wesen tot dertich families ende daer „boven, zoo sall deselvige toegestaen werden, gelijc hen van „nu voor alsdan toegestaen werd, dat sy sullen mogen coopen „ofte bouwen een huys, omme daerinne, met alle stillichheyd,

„onder ende voor die van haere natie ende professie alleen, „d'exercitie van haer religie te mogen doen” . . . En verder: „De cooplieden van de voorsz. natie die alhier comen resi- „deeren ende den gewoonlycken eedt van getrouwichheyte „ende gehoorsaemheyte gedaen sullen hebben, sullen ge- „houden werden voor ingebooren burgers der voorsz. stede. „Ende sullen oversulcx genieten alle vrijdommen, die d'ander „burgers genieten ofte mogen genieten. Ende bovendien „vergunnen wy deselfde by desen, vrijdom, elcx in zijn huys „ende voor syn huysgezin, in de wijn ende asyn exsysten der „voorsz. stede, als oock vrijdom van wacht ende het logieren „van soldaten, mitsgaders van de impositien, die, ter saecke „van deselfde wacht ende logieren van soldaten, omme- „geslagen ende betaalt soude moeten werden.”

Ik wil het lange Privilegie niet verder mededeelen, daar uit het tot nu toe vermelde toch al voldoende blijkt, welke enorme verwachtingen men van het koopmanschap van deze „cooplieden” moet hebben gehad om ze dergelijke vrijheden te geven. Alleen zij er nog op gewezen, dat nog de duidelijke bepaling erin voorkomt, dat indien een van de toegelatenen aantoonde „dat sy, by de inquisitie van Romen ofte andere „tyrannie, veriaecht ende van hare goederen berooft waeren, „sulcx dat zy daerom haere crediteuren niet en konde be- „taelen, soo belooven wij alle mogelijke devoir te doen, dat „sy, voor de schulden buytens lands gemaect, hier ter stede „niet en sullen worden gemolesteert, voor en alleer sy mette „selve haere crediteuren sullen syn geaccordeert ofte ver- „dragen. Die van de voorsz. natie, die, ut andere landen „directelyck over see in de Mase met haere huysraet alhier „sullen arriveeren omme binnen deser steede te comen resi- „deren, sullen van 't incomende convooy van deselve haere „huysraet bevrijt worden.”

Naast dit stuk van Rotterdam, wil ik nog op een soortgelijk privilege van Haarlem wijzen. Er was in 1915 reeds door den heer J. S. da Silva Rosa¹³⁾ op gewezen en het werd later door Dr. M. Wolff in zijn geheel afgedrukt¹⁴⁾. Dit stuk

dateert van nog vroeger en wel van 10 November 1605. Het verzoek om zich in Haarlem te mogen vestigen gaat uit van met name genoemde „Portugeesche Coopluyden, woonende „tot Amstelredam gedaen aan de E. Heeren Burgermeesters ende Regeerders der stede van Haerlem, van wegen „die van de Portugeesche ende Spaensche Natie, afcompstich van den Orientaelsche ende Westersche Hebreen ofte „Joden, woonende ende professie doende van de Hebreeuwsche „religie in Italien ende verscheyden plaetsen van Turquye.”

De bedoeling is natuurlijk, dat de Marranen, die zich in Haarlem willen vestigen, verklaren handel te drijven met de Joden in Venetië, Constantinopel, Smyrna etc., zooals we later nog zullen zien. Ook in dit privilege worden den „Cooplieden” verregaande vrijheden beloofd, al zijn ze veel gedetailleerder en daarom beperkender dan de latere Rotterdamsche. Sommige punten komen in beide overeen. Het komt mij ook hier niet op de analyse van dit stuk aan, ik wijs er alleen op, dat ook hieruit blijkt, welk een naam deze Marranen in de handelswereld toen moeten hebben gehad, dat men ze aldus tot zich wilde lokken. Het gaat bij dit alles natuurlijk niet om bijzondere philosemietische edelmoedigheid der steden, maar om commercieel eigenbelang. Waar dit voldoende uit de privileges blijkt, doet het er verder niet toe, dat *toen* in beide steden zich niet een grooter aantal Marranen hebben neergezet en deze privileges feitelijk niet in werking zijn getreden. Ik verklaar dit aldus: de Marranen in Amsterdam in dezen eersten tijd, — de privileges zijn zooals we gezien hebben uit 1605 en 1610 — hebben blijkbaar nog getwijfeld aan de gunstige opname in Amsterdam, als hun aantal, — wat immers werkelijk gebeurde, — sterk zou toenemen, en bovendien schijnen zij in het onzekere geweest te zijn of zij voldoende woongelegenheid zouden vinden. Dit was nu door den ongeveer met de komst der Marranen samenvallenden uitleg van Amsterdam wel het geval. Om deze twee oorzaken is n.m.m. van een gaan naar Haarlem of Rotterdam toen niets gekomen.

Een mededeeling van Menasseh ben Israël in zijn „Humble Adresses” aan Cromwell, naar Lucien Wolf ¹⁵⁾ waarschijnlijk reeds in 1651 te Amsterdam geschreven, schijnt mijn opvatting te steunen. Hij schrijft: „Ook in de Nederlanden „werden de Joden met groote liefde en welwillendheid ontvangen en speciaal in deze meest beroemde stad Amsterdam, waar niet minder dan 400 families zijn. En hoe grooten „handel en vertier zij naar deze stad hebben gebracht, bewijst de ondervinding voldoende. Zij hebben daar niet „minder dan 300 huizen zelf in bezit en nemen flink deel „aan de West- en Oost-Indische Compagnieën enz.”

Een vierhonderd families en een bezit van 300 huizen, binnen de vijftig jaren na de komst der eerste Marranen, bewijst bovendien ook wel, dat de vrijheden in Amsterdam een sterke aantrekkingskracht op de Marranen moeten hebben geoefend.

En dat deze vrijheden mogelijk waren, kwam door het niet uitvaardigen van een Joden-reglement door de Staten. Ik hoop, dat dit uit de hier slechts kort gegeven bewijsvoering wel duidelijk zal zijn.

En deze vrijheid voor de hier gekomen Portugeesche Joden bleef ook gelden tegenover de later, begin der zeventiende eeuw ongeveer, hier gekomen Duitsche en Poolsche Joden. Ook zij werden door het ontbreken van een Joden-reglement niet als menschen van een lager orde aangezien. Ze genoten een vrijheid, die ze toen nergens anders ter wereld konden vinden en die de oorzaak was van den snellen groei der Joodsche gemeenten hier te lande. Evenals de Portugeesche Joden, werden ook zij nergens in een ghetto opgesloten en de intellectueel en finantieel hogere klasse was ook niet van de andere bevolkingsgroepen afgesloten. Dit geldt niet alleen voor de groote steden, maar misschien in nog hogere mate voor een aantal provincie-plaatsen, waar zich Joden konden vestigen. En daardoor kwam het, dat na de Fransche revolutie hier te lande de Emancipatie der Joden, die alleen bestond in het verleen van actief en passief kiesrecht, het deel-

nemen aan de schutterij en dergl., dus zuivere staatsburgerschapsrechten, zoo kalm verliep, want alle rechten als menschen en burgers hadden de Joden hier te lande de facto reeds lang¹⁶).

Toch willen wij hierop alleen in het voorbijgaan wijzen. Hoofdzak voor ons is de wijze, waarop de Marranen hier zijn ontvangen. Het mag wel als bekend worden verondersteld, dat ze ook in hun optreden echte groote heeren bleven. Hun mooie huizen in de steden, hun landgoederen aan Amstel en Vecht, hun kunstschaten en liefhebberijen zijn in tal van opstellen der laatste jaren opzettelijk of terloops in het licht gesteld, zoodat we ook daaruit de zeldzaam groote vrijheid der Joden hier te lande, die zich in elk opzicht van die in andere landen onderscheidde, kunnen afleiden.

Hiermede is het eerste probleem, dat ik mij gesteld had, en dat ik in het begin uiteenzette, opgelost.

* * *

De tweede vraag, die ik mij als gevolg dezer nieuwe beschouwing der Jodengeschiedenis hier te lande stelde, was die, of er niet ergens elders een parallel voor mijne opvatting te vinden was, dat door het ontbreken van een Jodenreglement de toestand der Joden zich juist gunstig ontwikkeld heeft.

Ook hierop vond ik een antwoord, als ik mij tenminste losmaakte van telkens herhaalde geschiedopvattingen en met een nieuwen kijk het vraagstuk bekeek.

In Engeland waren de Joden in 1290 verdreven. Onderzoekingen der laatste jaren hebben trachten aan te toonen, dat na dien tijd op verschillende plaatsen nu en dan wel Joden woonden, — vooral Lucien Wolf¹⁷) te Londen heeft deze stelling verdedigd, — maar toch kan men zeggen, dat feitelijk tot de eerste helft der zeventiende eeuw den Joden de toegang tot Engeland verboden was.

In 1655 kwam de quaestie der wedertoelating in een acuut

stadium. De bekende Amsterdamsche Rabbijn der Portugeesche Synagoge Menasseh ben Israël speelde hierbij een overwegende rol. Geboren uit ouders, die zelf tot de Marranen behoorden, en hier in Amsterdam opgevoed en opgeleid, heeft hij het aspect van een Nederlandsch humanist der 17de eeuw; heel de terughoudende aard der Rabbijnen elders in die eeuwen en ook die der op gevorderden leeftijd hier gekomen Chachamim — zooals hun officieele titel luidt — zijner eigen gemeente, was hem volkomen vreemd. Vriend van alle Christen-theologen en philologen zijner dagen, in correspondentie met talrijke bekende Christen-geleerden in het overige Europa, door tal van reizigers die Amsterdam kwamen bezoeken opgezocht en in verschillende alba amicorum door een inscriptie vereeuwigd, speelt hij zijn rol veel meer buiten den kring der Joodsche Gemeente dan er binnen¹⁸). Hoewel in het algemeen de Opperrabbijnen der Amsterdamsch Portugeesche Gemeente in de Joodsche geleerdenrepubliek, als zoodanig, nimmer een eerste rol hebben gespeeld, al zijn er wel Hebreuwsche werken en ook Spaansche en Portugeesche in vrij groot aantal zoowel in druk als in handschrift van hen aanwezig, staat Menasseh ben Israël, niettegenstaande het feit, dat hij zeker de auteur van het grootste aantal is, niet in de eerste rij op Joodsch wetenschappelijk gebied. Zijn tijdgenoot en mederabbijn Saul Morteira, in elk opzicht Menasseh's antagonist, schijnt ook in weten zijn meerdere geweest te zijn. Heel het hierboven geschetste cachet van Menasseh, zijn wetenschappelijk-libertijnsch karakter, waarin hij zich van andere Rabbijnen onderscheidde, was zeker het hoofdmotief voor den strijd tusschen deze beide mannen. Maar er schijnt ook een politiek verschillende georiënteerdheid tusschen beiden bestaan te hebben.

Hoewel we 22 Mei 1642 Menasseh ben Israël nog als Royalist zien en hem Koningin Henriette Maria, echtgenoot van Koning Karel den Eersten, in een uitgegeven toespraak¹⁹) zien huldigen, — misschien ook als Parnassijns-opdracht,

omdat geen ander het zoo vaardig zoude hebben gedaan —, is hij eenige jaren later, in tegenstelling met de meeste leden der Portugeesche Gemeente en zeker met Chacham Mor-teira, vurig aanhanger van Cromwell. We moeten hierbij in het oog houden, dat de naar Amsterdam gekomen Puri-teinen hun kerk, zooals eenige jaren geleden bleek, in het hartje der toenmalige Jodenbuurt, de Korte Houtstraat, hebben gehad en tevens aan de St. John's missie in 1651 denken, waardoor waarschijnlijk de bekendheid van en met Menasseh ben Israël kwam.

Slechts in het kort wil ik het verloop dezer geschiedenis uitstippelen, voor zoover ze ter toelichting van de door mij als tweede probleem gestelde vraag noodig is. De pogingen van Menasseh ben Israël om toelating der Joden in Engeland van Cromwell te verkrijgen zijn herhaaldelijk beschreven.

Cromwell wenschte deze wedertoelating der Joden d.w.z. der Portugeesche kooplieden in Engeland, niet zoozeer uit zijn religieus-politieke overwegingen, maar omdat hij Engeland oekonomisch vooruit wilde brengen en daarvoor de rijke Marranen, wier voorbeelden hij in Amsterdam vooral, maar toen ook reeds elders zag, zeer geschikt achtte.

Menasseh ben Israël kwam October 1655 te Londen aan. In verschillende geschriften trachtte hij de toelating der Joden te rechtvaardigen. Maar — en dit is in mijn oogen het meest belangrijke van deze geschiedenis — Menasseh wilde de toelating langs den weg der samenstelling van een Joden-reglement doorgevoerd hebben. Er was een commissie be-noemd — ik laat alle bijzonderheden van het vrij lang ver-loop dezer interessante geschiedenis onvermeld — die een Joden-reglement zou ontwerpen. Overeenstemming had niet plaats. Toen Cromwell, voor wien de toelating der Joden een quaestie van handelspolitiek was, uit alle eischen, die door de Commissie bij een eventueele toelating der Joden zouden worden gesteld, een bemoeielijking van hun handels-vrijheid zag en een aan banden leggen van hun commer-cieele expansiteit, heeft hij ten slotte kortweg de verdere

onderhandelingen afgebroken, maar den Marranen, die zich reeds in Engeland en speciaal in Londen bevonden, in elk opzicht volkomen vrijheid gelaten, geheel als in de steden in Holland. Menasseh ben Israël verliet Engeland zonder *zijn* doel bereikt te hebben, hij keerde naar Holland terug en stierf te Middelburg 20 November 1658.

Dat Menasseh, zeker onder de droevige omstandigheden, waaronder hij te Londen vertoefde en naar Holland terug-keerde, over het ongunstig verloop van *zijn* pogen droevig gestemd was, is begrijpelijk. Maar het is naar mijn meening volkomen onjuist in zijn falen een teleurstelling voor de Joden in Engeland te zien. Het tegendeel is het geval. Door-dat hij niet slaagde, is in Engeland evenals in Nederland geen Joden-reglement tot stand gekomen en zag men daar-door de Joden niet als menschen van een tweede klasse aan. Dat ook van dien tijd de Joden het in Engeland zoo goed hadden, nog tijdens Cromwell's leven — hij stierf reeds 3 September 1658 —, en later onder Karel II en zijn opvolgers, komt uitsluitend door het a posteriori gelukkige feit, dat Menasseh's pogen schipbreuk leed. Deze naar mijn meening belangrijke conclusie, die dus aan het verloop der toelating der Joden in Nederland vrijwel parallel loopt, is, zoover ik weet, nog nergens in de uitgebreide litteratuur over de Joden in Engeland getrokken.

Zooals ik reeds opmerkte, blijkt uit Cromwell's wensch ook, hoe zeer de handelsgeest en ondernemingslust der Portu-geesche Joden toen op den voorgrond stond. En dit wordt nog bevestigd door het feit, dat volgens een korte aantee-kening van 24 September 1656 uit Brugge gedateerd, die ik reeds Februari 1900 naar een handschrift in het British Museum publiceerde²⁰⁾, Karel II, die toen een landing in Engeland voorbereidde, zich door bemiddeling van den Luitenant-Generaal Middleton tot de Portugeesche Joden in Amsterdam wendde, die hem verzekerden, dat Menasseh's pogen bij Cromwell niet de instemming had van hun Natie en wien hij uit naam van Karel II toezegde, indien zij bereid

waren hem in zijn pogen met geld, wapenen of ammunitie te ondersteunen, „he would extent that protection to them, „which they could reasonably expect, and abate that Rigour „of Law, which was against them in his several Dominions „and repay them.”

En nog een bewijs voor de groote beteekenis der Marranen uit handelsoogpunt zie ik in den Franschen brief, dien Christiaan IV van Denemarken 25 November 1622 aan Parnassijns der Portugeesche Gemeente te Amsterdam had gericht door bemiddeling van zijn muntmeester Albert Dionys, waarin hij de Portugeesche Joden onder de belofte van „liberté de religion et de commerce” uitnodigt zich in Glückstadt te vestigen, in ieder geval eenige personen te willen zenden om zich van de gunstige ligging aldaar te overtuigen. Het feit is al door Koenen en Graetz vermeld. Christiaan IV schijnt ook naar andere plaatsen waar Marranen toen hebben gewoond dergelijke uitnodigingen te hebben gericht. Een afschrift van den brief naar Amsterdam mocht ik reeds voor jaren, dank de vriendelijkheid van den secretaris der Port. Isr. Gemeente alhier, den heer A. J. Mendes da Costa, nemen ²¹).

Waren de Portugeesche Joden in Amsterdam niet een factor van groote commercieele beteekenis in den internationalen handel geweest, noch Christiaan IV, noch Karel II, noch Cromwell had zich aldus tot hen gewend.

Hiermede is ook het tweede probleem, dat ik trachtte tot oplossing te brengen, verklaard.

* * *

Nadat we in ons onderzoek twee momenten hebben vastgelegd, de groote vrijheid, die de Joden hier in Holland hadden, die zich openlijk als Joden hadden bekend, en evenzoo de vrijheid, die de Joden in Engeland sedert Cromwell kregen, nadat reeds vroeger een aantal druppelsgewijs daar was gekomen en als Krypto-Joden, in niets zich van Christenen onderscheidend, daar had geleefd, en we ook als oorzaak

van die vrijheid konden constateeren het afwezig zijn van een Joden-reglement en het verlangen der steden, om eerste-klas-kooplieden, als de Marranen geweest moeten zijn, bij zich op te nemen, willen we nu nog het Marranen-probleem uit oekonomisch oogpunt, dat in zijn vollen omvang, voor zoover ik weet, nog nergens onderzocht is, onder de oogen zien.

Vooraf dienen we, tot goed begrip van het vraagstuk, de geschiedenis der Joden op het Pyreneesche Schiereiland met een paar lijnen te schetsen. Het was een tijdlang de glansperiode van het verblijf der Joden in de Diaspora.

Vermoedelijk reeds vóór het jaar 70 d.g.j. waren Joden in Spanje en leefden als volle Romeinsche burgers in den landbouw en als handwerklieden, van handel en scheepvaart. Ook nog onder de Ariaansche Koningen van het West-Gothische rijk (419) waren de Joden in hun rechten geheel gelijk aan de overige bevolking. Onder den Katholieken Koning Reccared in 589 begon echter een Joden-vervolging en een Joden-wetgeving, waarvan het ééne besluit al wreeder was dan het andere. In 693 heeft Koning Egica alle onroerende goederen der Joden geconfisqueerd, hen zelf tot slaven verkocht of als zoodanig weggeschonken, en in het volgende jaar besloot hij, dat alle Joodsche kinderen tot den doop gedwongen moesten worden en als Christenen opgevoed.

Was het wonder, dat, toen kort erop in 711 de Mohammedaansche veroveraars het Pyreneesche Schiereiland betraden, ze de hulp der Joden hadden en ze met open armen door hen zijn ontvangen? Alle verdrukkingen van het West-Gothische rijk namen een einde en de bovengenoemde glansperiode brak aan.

In politiek en letterkundig opzicht, op elk terrein der wetenschap beklommen de Joden de hoogste sport van menschelijk kunnen in die dagen, als geneeskundigen en talmoe-disten, als dichters en filosofen, als ministers en philologen. Dit tijdvak der Joodsche Geschiedenis, dat ruim zeven eeuwen duurde, is herhaaldelijk bewerkt en voortdurend

trekt het door de bekoring, die het op den onderzoeker uitoefent, jonge historici naar zich toe.

Maar zooals altijd een periode van opgang door een van inzinking gevolgd wordt, was het ook met deze glansperiode der Joden op het Pyrenee'sche Schiereiland het geval. Reeds in 1148 begonnen Joden-vervolgingen in Andalusië door de Almohaden. Toen vluchtte Maimonides met zijn familie uit Cordova en ging naar Noord-Afrika. Maimonides, de grootste geleerde, dien het Jodendom heeft opgeleverd, die niet alleen als Joodsche wetgeleerde en als geneesheer, maar ook als filosoof een onbegrensden invloed heeft gehad op de Joodsche wereld, en tevens op de Christelijke scholastici, vooral op een Albertus Magnus en Thomas van Aquino.

Een kleine twee eeuwen later beginnen ook elders Jodenvervolgingen. In 1328 in het toen Fransche Navarra en in 1348, het jaar van den Zwartten Dood, in Catalonië en Aragon. Op het einde der eeuw beginnen pogroms en Joden-doop in Andalusië, Castilië, Mallorca en Catalonië.

Hier krijgen we de eerste *Marranen*, Schijn-Christenen, in het Hebreeuwsch *Anoesim*, d.w.z. *gedwongen* nl. tot den doop²²). Ze blijven innerlijk Joden, maar ze waren niet sterk genoeg den dood te verkiezen boven het aannemen van een gedwongen Schijn-Christendom. Zoo gaat het door in alle Spaansche provinciën, heel de vrijheid en de opbloei onder de Mooren is haast vergeten, hoewel geestelijk nog menige ster der eerste grootte onder de Joden optrad. Men denke slechts aan den filosoof Crescas, die op Spinoza zulk een sterken invloed heeft gehad, aan den filosoof Joseph Albo, die nog zoo dikwijls in Hugo Grotius' commentaar op het Nieuwe Testament geciteerd wordt en last not least aan den wiskundige en astronoom Abraham Zacuto aan de Universiteit van Salamanca, die 1475 zijn Almanach perpetuum samenstelde, de astronomische tabellen, onontbeerlijk voor de ontdekkingsreizigers. Persoonlijk steunt hij op de Conferentie van Salamanca in 1486 het ondernemen van Columbus, gaat 1492 naar Porto en wordt te Lissabon hof-astronoom

van Koning Emanuel en geeft 1497 Vasco de Gama de instructies voor zijn uitreis.

Het waren de overgeblevenen van een hoogstaande Joodsch-Spaansche cultuur, die ook in bouwwerken, de Moorsche Synagogen te Toledo en elders, haar sporen tot nu bewaard heeft.

Ik heb deze schets wat uitvoerig gegeven, om te doen zien, dat deze Marranen, die we later in Nederlandsche steden en elders vinden, geen avonturiers of rijke parvenu's waren, neen, het waren de afstammelingen van geslachten, die aan het voortbrengen der hoogste cultuurwaarden van hun tijd hadden medegewerkt. Dit verklaart ons veel van hun optreden hier en elders.

* * *

In 1478 was in Spanje reeds het einde van dit alles bezegeld door de volmacht, die Paus Sixtus IV het Spaansche Koningspaar Ferdinand van Aragon en Isabella van Castilië had gegeven om buitengewone geloofsrechtbanken, de Inquisitie, tegen de Marranen en Mooren in te voeren. Drie jaren later in 1481 zijn de eerste Autodafé's in Sevilla. Deze Schijn-Christenen worden op de klacht van dezen of genen, slaven of anderen, verbrand, omdat ze bijv. op het Joodsche Paascheest geen gewoon gezuurd brood hadden gegeten, op Grooten Verzoendag hadden gevast en dergelijke uitingen van Joodschen Godsdienst hadden behouden.

Het vermogen der veroordeelden werd geconfisqueerd en diende toen het Koningspaar om den oorlog tegen de Mooren voort te zetten. Voortdurend wordt de toestand erger en toen 31 Maart 1492 het Moorsche Granada was gevallen, vaardigde het Koningspaar het bevel uit, dat bij doodstraf binnen vier maanden alle Joden in Spanje, Sicilië en Sardinië met achterlating van hun geheel vermogen het land moesten verlaten. Den tweeden Augustus 1492 trekken ongeveer driemaal honderdduizend Joden uit Spanje naar Navarra, Zuid-Frankrijk, Portugal, Noord-Afrika, het tegenwoordige

Italië en Turkije. Ontzettend lijden wordt onder weg hun deel, tienduizenden gaan ten gronde.

Johan de Tweede van Portugal had 120000 Joden voor zes maanden verblijf toegestaan. Na afloop van dezen termijn verkoopt hij de als Joden achtergebleven Spaansche vluchtelingen tot slaven en laat de kinderen doopen en naar de St. Thomas-eilanden vervoeren. Kort erop in 1497 worden alle Joden ook uit Portugal verdreven, één jaar later uit Navarra. Alleen de doop geeft schijnbaar redding, want in werkelijkheid was dit ook niet het geval. In 1531 wordt immers ook in Portugal de Inquisitie ingevoerd.

Wat waren nu de gevolgen van dit alles in het leven der Joden?

We hebben bij het bespreken der Joden in Engeland al vermeld, dat reeds vroeg enkele vluchtelingen, het moeten de krachtigsten in elk opzicht zijn geweest, zich als Krypto-Joden in Londen hebben neergezet en van daaruit handel begonnen te drijven. Anderen togen reeds spoedig na de ontdekking van Brazilië (1500) daarheen. De meesten gingen naar Noord-Afrika, naar Turkije, vooral naar Saloniki, Constantinopel en Smyrna en andere steden aan de Middellandsche Zee. Naar Napels, waar ze echter ook weer werden verdreven, naar Venetië en andere Italiaansche steden.

Psychologisch kunnen we begrijpen, dat onder hen, die een Schijn-Christendom op zich hebben genomen ook rijken hebben behoord, omdat zij eerder aan de verleiding waren blootgesteld een Schijn-Christendom op zich te nemen, om daardoor de mogelijkheid te hebben hun bezittingen te kunnen realiseeren en een kans af te wachten later het land te kunnen verlaten. Toch ging dit niet zoo eenvoudig. De teruggebleven Marranen stonden aan de ergste spionage bloot. In Spanje van den beginne af, omdat daar de Inquisitie reeds vóór de verdrijving was ingevoerd, in Portugal na 1531. Het is moeielijk in het kort een beeld van het optreden der Inquisitie tegen de Marranen te geven. We moeten in het oog houden, dat de meesten der teruggeblevenen als Chris-

tenen leefden en in tal van gevallen tot de eerste personen in den lande hebben behoord, intellectueel en commercieel. Dit blijkt vooral daaruit, dat we reeds in het eerste Marranengeslacht hoogwaardigheidsbekleeders, niet alleen in wereldlijke positie, maar ook in geestelijke rangen vinden.

Had dit eerste geslacht der Schijn-Christenen zelf nog levend Jodendom gezien en beleefd, de kinderen, die den doop hadden ontvangen, konden natuurlijk slechts in het geheim de traditie van hun Jood-zijn belijden. Er bleven maar weinig dingen over, die hun aan hun Jood-zijn herinnerden. Bij het derde geslacht, dat zijn leering reeds kreeg van ouders, die zelf hun Jood-zijn niet meer in vollen omvang hadden gekend, zoude zonder twijfel een volkomen opgaan in het Christendom van zelf zijn gekomen, ware het niet, dat juist de Inquisitie met haar spionnestelsel een reactie had gebracht, die een volkomen tegengestelde uitwerking had.

Het voortdurend gevaar, waaraan *deze* Marranen, die haast niets Joodsch meer hadden, bloot stonden, om op een klacht van wien ook voor jaren in den kerker der Inquisitie te worden geworpen, of op den brandstapel te komen, gewoonlijk na bij het verhoor onmenselijke martelingen te hebben ondergaan en geestelijk en lichamelijk geruïneerd te zijn, bracht velen ertoe pogingen in het werk te stellen het land te verlaten. En waren, zooals we gezien hebben, de achtergeblevenen in 't algemeen zij, die door hun eigendommen en handelondernemingen, aan de verleiding om te blijven het minst weerstand konden bieden, nu waren zeker zij, die het gevaar der Inquisitie niet alleen om hun persoonlijk behoud vreesden, maar ook de vermogensconfiscatie, die ook hun familie ruïneeren zoude, de eersten, die trachtten buiten het bereik der Inquisitie te komen en hun vermogen met hun lijf te redden. De expansie-mogelijkheid voor hun handelondernemingen was hun tevens door de vrees voor de Inquisitie benomen.

En daardoor komt het, dat wij deze Marranen, die Por-

tugal ontvluchtten, eerst druppelsgewijs en later, toen de verbindingen met de eerste buitenlandsche nederzettingen het gemakkelijker maakten, in toenemende mate, ongeveer een eeuw eerst na het uitwijzingsedict, hun schreden zien richten naar *havenplaatsen, waar hun de mogelijkheid tot verdere handelontwikkeling was gegeven*. Ik wil hier maar in het kort de meest treffende plaatsen noemen, zonder het vele, dat ter toelichting van deze mijne opvatting te memo-reeren ware, uit te spinnen.

We zien de Marranen-kooplieden, die Portugal met hun rijkdommen ontvluchtten, zich vestigen in Bayonne en Bordeaux, in Antwerpen — reeds vroeg als Krypto-Joden, maar ze werden later door het plakkaat van 1549 weer opgejaagd en gingen naar Saloniki en Constantinopel —, in Venetië, in Hamburg (1577), waar ze ook in den eersten tijd, vermoedelijk tot 1611 geheel als Christenen hebben geleefd²³), in Londen, Amsterdam en Rotterdam en later in Overzeesche havenplaatsen, die groote handelscentra beloofden te worden. De groote „handelswaarde” dezer Marranen, de naam, dien zij zonder twijfel reeds in de toenmalige internationale handelswereld moeten hebben gehad, was het, die, zooals we gezien hebben, de steden in Holland en Cromwell en Karel II in Engeland en Christiaan IV in Denemarken ertoe brachten aan hun vestiging niet alleen niets in den weg te leggen, maar die zelfs te bevorderen. Dit was geen politiek uit humanitaire ethische beginselen, maar zuivere „reaalpolitiek” voor den oekonomischen opbouw der steden, waar ze werden toegelaten.

En in hoe meer plaatsen deze Marranen zich vestigden, des te meer nam hun internationale handel toe. We kennen de verbinding met de Middellandsche zeehavens, waar de Spaansche vluchtelingen zich reeds na de verdrijving in 1492 hadden gevestigd, in Venetië, Livorno, Saloniki, Constantinopel, Smyrna en in de Noord-Afrikaansche havens als Fez en Salé, niet alleen uit Hebreeuwsche Responsen, dat wil zeggen uit de gedrukte beslissingen van Rabbijnen op die

plaatsen over alle mogelijke onderwerpen van handels-transacties, maar ook reeds uit Archief-publicaties, ook in ons land, zooals uit enkele deelen der Rijks Geschiedkundige Publicaties en andere uitgaven. En zonder twijfel zal bij een onderzoek met deze theorie als uitgangspunt nog veel meer bewijsmateriaal voor den dag komen.

De verbinding van Hamburg, waar waarschijnlijk reeds 1577 de eerste Marranen zich hebben neergezet, Amsterdam en Venetië was zeer nauw. We weten dat o.a. uit de publicatie in de laatste jaren van het oudste protokolboek der Portugeesch-Joodsche Gemeente te Hamburg. Het ging daar als in Nederland, de Magistraat protegeerde de Marranen als kooplieden met groote kapitalen en handelsverbindingen en de geestelijken wilden hun verdrijving uit de stad. Ook ten opzichte van Italië, speciaal Venetië, Pisa en Livorno wordt dit vermeld²⁴). Zoo ging het ook met andere steden, waar zij zich uit handelsoogmerk neerzetten, Altona 1611, Glückstadt (toen Deensch) 1622, Emden 1649.

Dat bij al deze neerzettingen een handelsoogmerk op den voorgrond treedt en mijn opvatting, dat bij deze kooplieden *niet in de eerste plaats* het ontvluchten uit Portugal kwam, om tot den voorvaderlijken godsdienst terug te keeren, maar, dat dit het *natuurlijk gevolg* was van hun komst in een land, waar hun geloofsvrijheid werd toegestaan, kan uit verschillende momenten blijken. Eensdeels uit het feit, dat de Marranen in Antwerpen, Londen, Hamburg werkelijk in den beginne zich geheel als Christenen hebben gedragen, maar anderdeels, dat zij, die zich in binnensteden hebben willen neerzetten, dit ook uitsluitend hebben willen doen in steden, die voor den groothandel als transito-plaatsen in aanmerking kwamen.

Voor ons land weten we dit bijv. van Kampen, dat toen nog groote beteekenis voor den transito-handel had en waar Portugeesche Joden in 1661 om toelating vroegen. In Duitschland wilden zij zich in Frankfort a. d. M. neerzetten, wat hun werd geweigerd. Dit was een teleurstelling, omdat de

handelsweg van Italië naar Polen en de Noord-Oostelijke landen en steden via Frankfort ging. Toch geven de Marranen hun pogen niet op. Het bij Frankfort liggende Hanau had den 28 December 1603 van zijn Landgraaf Philips Ludwig, die zooals het in de considerans luidt „vom Römischen „Kayserlichen Majestät unsern allergnädigsten Herrn und „dem heiligen Reich die Jüdischheit in unserer Graf- und „Herrschaften Hanau auch anderen Orten zu Lehen ge- „tragen” zijn Joden *Privilegia und Freyheiten* gegeven, die nogal gunstig afstaken bij andere Joden-reglementen in Duitschland. Betrekkelijk kort crop vroegen Portugeesche Joden uit Venetië, wien het dus niet gelukt was zich in Frankfort a. d. M. neder te zetten, bij den Magistraat te Hanau of zij daar konden komen. De acten hierover loopen over de jaren 1606 tot 1609. Daar is onder andere ook een stuk bij waarin Simon Verona uit Ferrara 29 September 1609 — let op het vroege jaartal — verklaart, dat sommige Marranen, die nu in Hamburg, Amsterdam en elders woonden „gute „Lusten hätten anhero zu kommen, da sie nur etliche Privi- „legien und Freiheiten von Iro Gnaden (dat is de Landgraaf) „erlangen könnten.”

En in de vragen, die zoowel door de Venetiaansche Joden worden gesteld, als later namens hen, die uit Hamburg, Amsterdam en elders wilden komen, zijn zuivere handelsvragen over de ligging van Hanau, waarop het antwoord luidde: „Es geht auch durch Hanau die gemeine Landstrass „auf Prag, Wien, Nürnberg, Leipzig, Hamburgk, Frankfurt.” Zij vragen ook bijv. „ob die Juden zu Hanau sicher mögen „handeln nach Francfurt mit allerlei Wahren wie andere „Kaufleute” en verder „zuwissen ob die Waren wegen der „Ein- und Ausfahrt der Stadt schweren Zoll bezahlen und „wie viel.”

Een gedeelte dezer acten is in het XIVde Jahrbuch der jüdisch-literarischen Gesellschaft, Frankfurt a. M. 1921, door nu wijlen Dr. Leopold Löwenstein uitgegeven. Het oorspronkelijke Italiaansche stuk, dat de vragen uit 1609

bevat, ontving ik door vriendelijke bemiddeling in afschrift uit het Marburger Staatsarchief. Ik volsta hier met deze weinige citaten uit deze stukken; ze zijn m.i. voldoende den indruk te geven, dat koopmanschap en handelsexpansiteit de drijfveeren voor de vragen waren.

En indien we nu nog heel in het kort de overzeesche plaatsen aanstippen, waar we de Marranen direct uit Portugal of indirect via Amsterdam of Londen zich zien vestigen, en de beteekenis, die ze daar voor den handel hadden, ons voor oogen stellen, dan zal zeker het Marranen-probleem in zijn oekonomische beteekenis, die het naar mijn meening in de eerste plaats had, duidelijk als één samenhangend geheel voor ons begrijpelijk worden.

We hebben reeds Brazilië genoemd. Wat de Joden daar voor de suikerindustrie, die geheel in hun handen was, beteekenden moest onlangs Prof. Hermann Wätjen in zijn *Das holländische Kolonialreich in Brasilien* (Haag—Gotha 1921) toegeven. Ik zeg *toegeven*, omdat Wätjen in zijn *Das Judentum und die Anfänge der modernen Kolonisation* (Stuttgart 1914) tegen Sombart's *Die Juden und das Wirtschaftsleben* (Leipzig 1911) het aandeel der Joden in den kolonialen handel immers verkleinen wil.

Maar noch de theorie van Sombart, dat de verschillende koloniën door Joden zijn gesticht, noch die van Wätjen, dat dit niet het geval is, raakt mijn opvatting. Mijn meening is, dat veel meer dan men tot nu toe toegegeven heeft deze Marranen ook in de overzeesche koloniën tot den internationalen handel hebben bijgedragen. Overal kunnen we Marranen-vlaggetjes neerzetten. Met de Hollanders worden de Marranen uit Brazilië verdreven. Ook daar waren ze door het wereldlijk gezag, Johan Maurits, geprotegeerd. Geen wonder, als we bij voorbeeld in een schrijven van 1641 der niet-Joodsche bevolking aan Johan Maurits en den Hoogen Raad lezen, ik citeer het Duitsch uit Wätjen, „Mehr und mehr „ist im holländischen Brasilien der Handel in jüdische „Hände geraten. Christliche Geschäftsleute sind so gut wie

„ausgeschaltet, sie sind zu *spectateurs van de negotie der joden* geworden.” Uit de protocollen der Classis in Pernambuco, voor jaren reeds door het Utrechtsch Historisch Genootschap gepubliceerd ²⁵⁾, kunnen we dezelfde klachten als in het moederland lezen. En als de weinig overgebleven Joden, nadat de kolonie weer Portugeesch werd, o.a. naar Nieuw-Amsterdam (New York) komen, dan treffen we dezelfde predikanten ²⁶⁾ weer aan, die mede daarheen waren getrokken en ook daar weer de Marranen moeielijkheden trachten in den weg te leggen. Toch kregen ze in Nieuw-Amsterdam weer contact met de Amsterdamsche Joden en er was een nieuwe nederzetting gekomen. Zoo gaat het in Suriname, Essequibo, Barbados, Curaçao, zoowel in de Hollandsche als in de Engelsche koloniën. Vooral de suikerplantages en de suikerfabricage waren in Portugeesch-Joodsche handen.

Ook in Fransch-West-Indië waren reeds vroeg Marranen, die echter in 1683 verdreven werden. Toch zijn ze later stilzwijgend er weer toegelaten.

Er is reeds over al deze plaatsen, ook over Chili en Peru, in de Publications of the American Jewish Historical Society ²⁷⁾ ruimschoots materiaal gepubliceerd, en ook in Lea's werk over de Inquisitie worden op tal van plaatsen berichten aan de *Suprema* afgedrukt, waaruit het groote aandeel der Marranen aan den kolonialen handel blijkt.

Alleen de *samenhang* van dit alles is voor mij van belang. Amsterdam was hierbij meer dan Londen en Hamburg het centrum. Ook dit blijkt duidelijk uit de door Lea verwerkte acten der Inquisitie. De hier boven reeds geschilderde vrijheid, die deze Portugeesche Joden hier hadden, en de protectie, die ze door de Staten van Holland en West-Friesland en de Generale Staten hebben genoten, zooals we nog zullen zien, hun optreden als rijke hidalgo's, dat immers zoo dikwijls reeds is behandeld, maakten Amsterdam vanzelf in de 17de en in het begin der 18de eeuw tot het aangewezen middelpunt. Van overal kwamen de berichten hier binnen, van de Middellandsche zeehavens, van de Oostzee en van de koloniën.

Een nog merkwaardiger bewijs hebben we voor de dominerende positie, die Amsterdam in dezen internationalen handel dezer onderling verbonden Marranen-faktoriën, om 't zoo eens te noemen, had. De *Gazeta d'Amsterdam*. Bij David Tartaas, den Portugeeschen Jood te Amsterdam, kwam wekelijks een Spaansche courant uit, waarvan nu het bestaan van 1675 tot 1690 vaststaat. Reeds in 1902 schreef ik in een later in de *Mitteilungen zur jüdischen Volkskunde* ²⁸⁾ gepubliceerden brief, dat het toenmaals alleen bekende deeltje uit 1678 niet het eenige jaar van verschijnen zou zijn geweest en dat deze *Gazeta* een geheel eigen cachet had. De uitvoerige bespreking van nieuw gevonden stukken door Dr. C. P. Burger Jr. in het tijdschrift *Het Boek* 1923 ²⁹⁾ bevestigde dit. De inhoud dezer *Gazeta* zijn nieuwsberichten over oorlog en vrede, over uitvaart van schepen, over veiligheid en onveiligheid op zee en andere berichten van dien aard. Berichten van een Joodsch karakter, over Joden en Joden als zoodanig rakende, zijn er niet in dit door Joden en voor Joden uitgegeven weekblad.

Wat is de zin van deze *Gazeta*? Dit is in de voorstelling, die wij van het Marranen-probleem in het algemeen gegeven hebben, zeer eenvoudig. De bij de Amsterdamsche Portugeesche groothandelaren van overal elders ingekomen nieuwstijdingen werden hier tot een *Gazeta* verwerkt om voor alle correspondenten bij dien groothandel als informatie te dienen. Het moest die berichten bevatten, die voor den handel toen in de eerste plaats van belang waren. De veiligheid op zee en te lande was wel het voornaamste.

We hebben hier als het ware een herhaling der Fuggerzeitungen.

En, daar deze berichten ook voor de achtergebleven Marranen in Spanje en Portugal zelf dienst moesten doen, die ook in handelsrelaties met de ontvluchte broeders bleven, werd alles, wat Joodsch was en Joden regardeerde, eruit geweerd.

Dat ook met de Marranen op het Pyreneesche Schier-

eiland zelf de handelsverbindingen niet verbroken werden is even merkwaardig als mijn opvatting van het Marranen-probleem steunend. Reeds Menasseh ben Israël schrijft in zijn reeds geciteerd adres aan Cromwell, dat de kapitaal-kracht der Amsterdamsche en ook Hamburgsche Marranen ook daarom zoo groot was, omdat de nog in Portugal verblijvenden het grootste deel van hun vermogen langzamerhand naar de in het buitenland vertoevenden overgemaakt of beter gezegd in veiligheid gebracht hadden. Maar ook uit rabbinale Responzen aangaande huwelijksquaesties blijkt, dat er een voortdurende verbinding met de achtergeblevenen was. Nog een paar treffende bewijzen wil ik vermelden. Elkan N. Adler heeft in 1903³⁰⁾ een brief van Koning Philips IV van Spanje aan den Bisschop Inquisiteur-Generaal van Madrid uit 1655 gepubliceerd, waarin deze een lijst geeft afkomstig van den Spaanschen Consul te Amsterdam van de deknamen der kooplieden-Marranen in Amsterdam met de correspondenten, die zij in Santander, San Sebastiaan, Bilbao, Madrid, Cadix, Sevilla en op andere plaatsen hadden.

Voor jaren heeft mij de heer D. S. van Zuiden op het Gemeente Archief alhier op een Fransche acte opmerkzaam gemaakt, 2 Maart 1642 ten overstaan van Notaris Nicolaas Jacobs te Amsterdam³¹⁾ verleden, waarin eenige Christenen verklaren, dat zij de Gebroeders Duarte en Jeronimo Rodrigues Mendes, kooplieden alhier in de Synagoge Casa d'Israel Bendenda, een der drie toenmalige Portugeesche synagogen op Vloienburg (het tegenwoordige Waterlooplein), hebben gezien met een *voile blanc* d.i. dus een Tallith, het Joodsche bidkleed, over hun kleeren. Ook deze acte moest zonder twijfel voor de Inquisitie dienen.

In 1908 maakte Lucien Wolf in zijn opstel *The Jewry of the Restoration* een brief³²⁾ bekend van Fernando Mendes da Costa in Londen van 1663 aan diens broeder Jorge Mendes da Costa te Rome, waarin hij naast handelsmededeelingen ook over den toestand der Marranen in Portugal schrijft en hem verzoekt mede te werken, dat de Paus het lot dezer

Marranen verlichtte. Aan het einde van den brief staat de mededeeling dat 8 à 900 Marranen uit Castilië en Frankrijk naar het tegenwoordige Italië willen komen.

Ten slotte willen we nog op een belangrijk punt wijzen, dat ook de waarde dezer Marranen voor den handel duidelijk in het licht stelt. Na den vrede van Munster in 1648 wilden de in Nederland verblijvenden het voordeel van het vierde artikel van het verdrag, het wederkeerig oponthoud in de landen der contractanten om handel te drijven voor zich toegepast zien. Dit punt gaf tot veel deliberaties aanleiding, ze worden door Koenen³³⁾ uitvoerig vermeld. Den 13den Juli 1657 verklaren de Staten-Generaal, dat de Joodsche Natie waarlijk zijn onderdanen der Staten. Deze Resolutie was uitsluitend met het oog op den handel en de verbindingen met Spanje en Portugal gegeven, want *waarlijk onderdanen* hier te lande waren ze al vroeger en herhaaldelijk zijn in buitenlandsche handelsaangelegenheden door de Staten van Holland op verzoek van Parnassijns van de Portugeesche Gemeente te Amsterdam zulke verklaringen afgegeven. Uit een Lettre patent van Lodewijk XIII van Frankrijk te St. Germain 30 Maart 1637 gegeven, waarvan een officieele orgineele plano-druk op het archief der Portugeesche Gemeente te Amsterdam wordt bewaard³⁴⁾, betreffende Portugeesche kooplieden uit Amsterdam, blijkt ook dat in het algemeen door de Staten aan deze Marranen waren gegeven *des memes droits et privileges que leurs sujets naturels et originaires*.

De opvatting van Wätjen³⁵⁾ dat deze Resolutie van 1657 met de bewegingsvrijheid der Joden in de steden te maken heeft is niet juist, evenmin zijn conclusie: „Ihre Lage ward dadurch ein wenig gebessert und sie gewannen trotz Fortdauer der Schikanen grössere Ellbogenfreiheit im internationalen Handel.“ Ja, Wätjen gaat zoo ver, dat hij feitelijk eerst van toen 1657 en door dit besluit de participatie der Marranen bij de Oost-Indische Compagnie van beteekenis gaat achten, terwijl we reeds vroeger uit Menasseh ben Israël's adres aan Cromwell, waarschijnlijk uit 1651, gehoord

hebben, hoe hij zich juist op die participatie beroemt en voortgaat het groote bedrag aan rente te noemen, dat de Portugeesche Gemeente te Amsterdam uit deze participatie tot ondersteuning harer armen trok.

Ook in Memories aan de *Suprema* van 1634 en eerder wordt over het aandeel der Marranen in Holland bij de Oost- en West-Indische Compagnie geklaagd ³⁶). Uit het feit, dat 21 September 1680 de Staten van Holland op verzoek van Parnassijns bij Resolutie vaststellen, dat de Portugeesche Joden ontslagen worden van de gehoudenheid aangaande hunne belijdenis iets te verklaren, wordt de beteekenis der Staten-resolutie van 1657 nog duidelijker ³⁷).

* * *

We mogen wel besluiten met de conclusie, dat evenals de vrijheid, die de Joden hier te lande en in het bijzonder te Amsterdam hebben genoten, in werkelijkheid veel grooter was dan men tot nu toe aannam, ook het aandeel, dat deze Marranen hier en elders voor den opbloei van den handel en zeker van dien van Amsterdam in de Gouden Eeuw hadden, tot nu toe ten onrechte zeer is onderschat. De samenhang van deze beide punten zal, naar ik hoop, door het voorgaande duidelijk zijn geworden, al heb ik met opzet details zooveel mogelijk weggelaten en mij bepaald tot het geven der groote lijnen bij deze vraagstukken.

Met het oog op het Amsterdamsche jubileum dezen zomer (1925) mag de herinnering, aan wat de Joden hier tot de opkomst van Amsterdam in de zeventiende eeuw en later, ook in oekonomisch opzicht hebben bijgedragen, zeker worden vermeld. Merkwaardig toeval, dat dit jubileum samenvalt met het tweehonderdvijftig-jarig bestaan der statige Portugeesche Synagoge alhier, die ook een bewijs te meer is van de kapitaalkracht en offervaardigheid, den durf en cultuur dezer hierheen gekomen Marranen.

- 1) Voordracht gehouden in het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam 30 Maart 1925.
- 2) Blok's Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde 1915 p. 253.
- 3) Voordracht onder den titel *Moses Mendelssohn's invloed op de Nederlandsche Joden* gehouden 30 Januari 1923. Zie Bijdragen en Mededeelingen II. 1925 p. 70—71 en S. Seeligmann *Die Juden in Holland. Eine Charakteristik*. Simonsens Festschrift. Kopenhagen 1923 p. 253—257.
- 4) Utrecht 1843 p. 142.
- 5) Amsterdam 1681 folio p. 330 en in de Latijnsche uitgave Amsterdam 1658 octavo p. 309.
- 6) In zijn artikelen *Adellijke geslachten onder de Israëlieten* in De Navorscher VII, VIII en IX, herdrukt in *Israël en de Volken*. Tweede druk. Utrecht (C. van Bentum) 1876 p. 460—537.
- 7) Op cit. I p. 172—173.
- 8) Blok's Bijdragen 1910 p. 365—400; 1911 p. 134—182; p. 354—369; 1913 p. 88—101; p. 350—376.
- 9) Stuttgart 1914 p. 14 en elders.
- 10) Op cit. p. 147.
- 11) Hugo de Groot's *Remonstrantie nopende de ordre dije in de landen van Holland ende Westvrieslandt dijendt gestelt op de Joden* kwam uit Catalogue M. D. Henriques de Castro 26 avril — 10 mai 1899 Amsterdam No. 509 in het bezit der Bibliotheek van het Portug. Israël. Seminarium. Zie ook Izak Prins *Ons Welkom in Nederland* De Vrijdagavond 16 Januari 1925. I Jg. No. 43 D. II p. 258—261 en nu J. S. da Silva Rosa *Geschiedenis der Portugeesche Joden te Amsterdam*. Amsterdam 1925 p. 9 en v.
- 12) Algemeen Nederlandsche Familieblad I No. 26 v. 30 Aug. 1883.
- 13) J. S. da Silva Rosa *Een voorgenomen vestiging van Spaansche en Portugeesche Joden in Haarlem in het jaar 1605*. Nieuw Israël. Weekblad No. 7 v. 16 Juli 1915.
- 14) M. Wolff *Geschiedenis der Joden in Haarlem 1600—1815*. Haarlem 1917, Bijlage I p. 57—63.
- 15) Lucien Wolf *Menasseh ben Israël's Mission to Oliver Cromwell*. London 1901 p. XXXVIII. Het citaat uit de *Humble Adress* in Lucien Wolf's herdruk p. 8 (88).
- 16) Dit werd ook in de in noot drie genoemde voordracht in den breede aangetoond. Over de emancipatie der Joden zie S. Seelig-

mann *De Emancipatie der Joden in Nederland*, Amsterdam 1913, en behalve de daar genoemde litteratuur nog C. L. Vitringa *Gezenschrift II Stuk*, Staatkundige Geschiedenis der Bataafsche Republiek I Gedeelte. Arnhem 1858 p. 401—435 „Burgerregt der Joden” en S. Seeligmann *David Nassy of Surinam and his „Lettre Politico-Theologico-Morale sur les Juifs”*. Publications of the Am. Jew. Hist. Society 22. 1914 p. 25—38.

- 17) De litteratuur over de „Middle-age of Anglo-Jewry” is kortelings in een Amsterdamsche dissertatie van Jacob Lopes Cardozo *The Contemporary Jew in the Elizabethan Drama*, Amsterdam (H. J. Paris) 1925 uitvoerig behandeld, hierin wordt ook Lucien Wolf's theorie besproken en bestreden.
- 18) Zie o.a. J. N. Jacobsen Jensen *Reizigers te Amsterdam*, Amsterdam 1919 n^o 32, 39, 44. Een oordeel van Jacob Alting over Menassch in zijn *Historia academiæ hebraeorum* (1647) in *Opera* Tom. V, Amsterdam 1687 p. 246 col. 2 boven. Over Menassch's aandeel aan het handelsverkeer van Amsterdam in 1646—1647 zie H. Wätjen *Die Niederländer im Mittelmeergebiete zur Zeit ihrer höchsten Machtstellung*. Berlin 1909 p. 356—357. Zijn inscriptie van 25 April 1645 in het album van Johannes Meisner in de Hamburger Stadtbibliotheek zie bij M. Grunwald *Monatsschrift für Geschichte u. Wissenschaft des Judentums* 41 (1897) p. 573 en in [Catalogue des] manuscripts . . . 16 et 17 juin 1910. Frederik Muller et Cie. Amsterdam No. 1684. Album Amicorum Albertus Zaunscheifer, Menassch's inscriptie van 27 April 1654, die in den Catalogus afgebeeld is.
- 19) Gratulação de Menassch ben Israël em nome de sua Nação, ao celsissimo Principe de Orange Frederique Henrique, na sua vinda a nossa Synagoga de T.T. Em companhia da Serenissima Raynha Henrica Maria Signissima consorte do Augustissimo Carlos Rey da grande Britannia, Franca e Hibernia. Recitada em Amsterdama, aos XXII de Mayo de 5402. Klein quarto 8 paginas. Een exemplaar in het Archief der Port. Gemeente te Amsterdam in Franco Mendes *Memorias* II p. 63—66.
- 20) Centraal Blad voor Israëlieten in Nederland. XV, 1900. No. 48. Zie ook Lucien Wolf *Menassch ben Israels Mission*. London 1901 p. XLVIII; C. H. Firth in *Transactions of the Jew. Hist. Society of England* IV, 1903 p. 197; L. Wolf in *Transactions* V, 1908 p. 29.
- 21) Voor jaren heb ik dit afschrift Prof. D. Simonsen te Kopenhagen gezonden, maar daar het n.i.m. nimmer is gepubliceerd, ge-

schiede dit hier uit Franco Mendes, *Memorias* II p. 60 en v. Diens opschrift luidt: Copia da Carta que escrevo Christian 4^o Rey de Dinamarca, Norweja etc. etc. in 25 Novem^o a^o 1622 aos Parnassim da nação Judaico Portugeza e Hespaniola desta Cide de Amsterdam. Offerecendo tota sorte de privilegios aos Individuos della que passassem a estabelecerse em seu Reyno. Aux Honorables Amés et Distinguéés Les Députés de la Nation Portugaise à Amsterdam. Avec le sceau Royal de Denmark.

Christian IV par la Grace de Dieu, Roy de Dannemarc, de Norwegue, des Goths et des Vandales, Duc de Sleswick, Holstein, Stormarie et Ditmarsen, Comte d'Oldenbourg et Delmenhorst etc. etc. Par notre grace, affection et plein volonté, Honorables, Amés et Distingues nous vous faisons savoir de notre graces, par ces présentes, avoir été informes que plusieurs Puissances et Seigneurs, vous ont écrit que, si quel qu'un de votre Nation vouloit s'establir sous leur Domination et jurisdiction, il eut à s'adresser à eux se en attendre reponse.

Or comme nous avons déjà accordé a votre Nation, dans notre Ville de Gluckstadt, toute sortes de privileges avantageux pour ce qui regarde la liberté de Religion et de Commerce et que de notre grace nous sommes portés à les augmenter et à les amplifier à l'avenir, suivant l'occasion et l'exigence des cas, ainsi que notre amé et fidèle Albert Dionys, Directeur de notre Monnoye, pourra vous en instruire plus amplement; notre gracieux desir est de vous témoigner par ces presentés, que si quelqu'un ou plusieurs de votre nation est ou sont portés à venir s'establir dans notre ditte ville, ils ayent à envoyer une ou deux personnes d'entr'eux pour examiner la situation, ne doutant point que tous m'en soyez suffisamment satisfaits.

Donné en notre Palais de Hardersleben le 25 Novembre l'an 1622 (signé) Christian. —

Zie ook M. Grunwald *Portugiesengräber auf deutscher Erde*, Hamburg 1902 p. 128—129; Koenen op. cit. p. 430 en H. Gractz *Geschichte der Juden*, IX Ed. 3 Leipzig 1891 p. 492.

- 22) H. Ch. Lea *A History of the Inquisition of Spain*, New York 1907. I p. 466.
- 23) Grunwald *Portugiesengräber* p. 73.
- 24) Lea op. cit. III p. 254 noot.
- 25) Kroniek v. h. Historisch Genootschap 29, 1873. VI S. IV D. Utrecht 1874 p. 298—317, 322—372, 375—419.

- 26) Publications of the American Jewish Historical Society 18, 1909 p. 43, 73, 74. Over de oudste nederzetting in New Amsterdam, zie ook Charles P. Daly *The Settlement of the Jews in North America*, New York 1903.
 - 27) Het materiaal is nu vereenigd in Cardozo de Bethencourt *Notes on the Spanish and Portuguese Jews in the United States, Guiana and the Dutch and British West Indies during the seventeenth and eighteenth Centuries* in Publ. of the Am. Jew. Hist. Society 29, 1925 p. 7—38 waarbij uitstekende cross-references van Albert M. Friedenberg.
 - 28) Mitteilungen zur jüdischen Volkskunde Heft 17. Breslau 1906 p. 8.
 - 29) Het Boek. 1923 p. 57—74.
 - 30) Transactions IV, 1903 p. 224.
 - 31) Gemeente Archief Amsterdam. Not. arch. Portf. 388 No. 121.
 - 32) Transactions V, 1908 p. 20 en 30 volg.
 - 33) Koenen op. cit. p. 151 volg.
 - 34) Franco Mendes *Memorias II*.
 - 35) Das Judentum p. 15.
 - 36) Lea op. cit. III p. 279.
 - 37) Koenen op. cit. p. 155 en Lea op. cit. II p. 338.
-



Titelblad van het handschrift ter Secretarie der Ned. Isr. Hoofdsynagoge te Amsterdam, waarin de door I. Maarsen gepubliceerde brieven en de brieven van R. Mozes Ribkes voorkomen. De gedrukte omlijsting is die van het titelblad van den Bijbel van Joseph Athias. De schrijver is Ishaq ben Mosché di Corduba.

BIJDRAGE TOT DE GESCHIEDENIS VAN DE POOLSCHE JOODSCHE GEMEENTE TE AMSTERDAM,

door **Dr. D. M. Sluys** (Amsterdam).

Aan de Poolsch-Joodsche gemeente, die te Amsterdam van 1660 tot 1673 heeft bestaan, bewaren, behalve enkele aantekeningen in geschiedkundige werken en approbaties door den Opperrabbijn dier gemeente R. Löb ben Salomo ¹⁾ gegeven, in hoofdzaak de herinnering de archieven der Nederlandsch-Israëlietische Hoofdsynagoge alhier en eenigermate ook de aan de Hoogduitsch-Joodsche gemeente na den overgang tot haar van de Poolsche gemeente in eigendom overgegangene Godsakker, thans deel uitmakende van de begraafplaats der Hoofdsynagoge te Muiderberg ²⁾.

Ook die overgang echter kan alleen uit de voormelde archieven worden opgemaakt. Uit het tijdvak dat de Poolsche gemeente heeft bestaan, is immers, voor zoover door mij nagegaan, geen zerk meer voorhanden ³⁾.

De verhouding tusschen de Hoogduitsche en de Poolsche gemeenten was verre van vriendschappelijk; alleen het machtswoord van de machtige Regeerders van Amsterdam is in staat geweest een vrede, waarbij de Poolsche gemeente gedwongen werd zich volledig aan de Hoogduitsche over te geven, tot stand te brengen.

Een schets te geven van die verhouding is het doel dezer bijdrage. Op die verhouding hebben nieuw licht geworpen

eenige door I. Maarsen in een handschrift ter Secretarie der Hoofdsynagoge ontdekte brieven van de Hahamim en den Mahamad der Portugeesche gemeente ⁴⁾ gezonden aan de Synode der Vier-landen van Polen. Verschillende gelijktijdige aantekeningen in de protocollen der Hoogduitsche gemeente worden daardoor opgehelderd.

De eerste komst van de Poolsche Joden naar Amsterdam wordt door Sjeërith Jisraël ⁵⁾ gesteld in 1648. In dat jaar waren de Poolsche Joden het slachtoffer geworden van de gruwelijke vervolgingen van den Kozakken-hetman Chmielnicki, die in de Ukraine en Galicië de Joden te vuur en te zwaard vervolgde. Wie het veege lijf kon redden, vluchtte naar naburige staten; enkelen trokken door naar het voor Joden gastvrije Holland waar zij, zooals Sjeërith Jisraël het uitdrukt, נאקט אונר בלוס aankwamen.

Groot kan het aantal Joden, dat hier toen toevlucht vond, niet geweest zijn. Van hun vestiging is in het archief geen spoor te vinden. Dat er ongeveer 1648 zich hier eenigen hebben gevestigd, wordt aannemelijk gemaakt door het feit, dat een der Parnassijns van 1657 wordt aangeduid met den naam Leib Polk. Gelijk de Hoogduitsche Joden in de dertiger jaren vonden ook de Poolsche Joden bij hun komst hierheen een gastvrij onthaal, voornamelijk bij hun welgestelde Portugeesche geloofsbroeders.

Over de Joden in Polen, die na de slagen, hun door de Kozakken onder Chmielnicki toegebracht, eindelijk verademing hadden gevonden, braken kort daarna weder nieuwe stormen uit. Waren het in 1648 de in de Ukraine en Galicië gevestigde Joden, die het vlammeende zwaard der vernieling tegen zich gezwaaid zagen, in 1655 waren het de Joden in Lithauen wonende, die door de strijdende legermachten eerst van de Moscovieten, daarna van de Zweden, die beiden tegen de Polen waren opgetrokken, werden geteisterd. Door vriend en vijand beiden bestookt, trekken groote scharen Joden uit Lithauen weg. Velen vlieden in den loop van dit en het volgende jaar naar Amsterdam.

De Portugeesche Joden trekken zich ook het lot van dezen aan en zenden een aantal hunner na hen gevoed, gelaafd en gekleed te hebben na grootere Jodencentra. Ook de Hoogduitsche gemeente blijft daarbij niet achter. Achtereenvolgens komen ook andere Joden uit de geteisterde streken, den oorlogsgesels ontvluchtend, hierheen.

Als echter het aantal Poolsche Joden toeneemt, gaat de splitszwam werken en de meerderheid van de Poolsch-Lithausche Joden richt een eigen bidlokaal in op Vloomburg, misschien in overeenstemming met de Hoogduitsche Parnassijns, te oordeelen naar een passage in den brief van den Mahamad der Port. gemeente aan de Synode der Vier-landen van Polen, luidende בהסכמת השתי כחות נפרדו בני פולין מואח להקת קהלת אשכנזים (met onderlinge overeenstemming van beide groepen hebben de Polen zich van de Hoogduitschen afgescheiden). Had die scheiding zich nu beperkt tot de godsdienstoefeningen, die de Poolsche Joden volgens hun eigen gebruiken wilden houden, de verhouding ware wellicht niet verstoord geraakt. Heeft toch vermoedelijk zelfs ook de afgetreden Opperrabbijn der Hoogduitsche gemeente R. Abraham ben Josua zich een benoeming tot Opperrabbijn van de Poolsche gemeente laten welgevallen ⁶⁾!

Toen de Poolsche Joden echter, naar aannemelijk is, gesteund door de Portugeesche gemeente, — tegenover wie zich de Hoogduitsche gemeente meer en meer begon te voelen, — een eigen ritueel bad en een eigen begraafplaats hadden verworven, moesten Parnassijns der Hoogduitsche gemeente op maatregelen zinnen tot handhavingen bescherming van de eigen gemeente; een van de eerste maatregelen was het treffen van een scherpe resolutie רעגולאציענט מוקק אשכנזים נגד אנשי פולין (Reglement van de Hoogduitsche gemeente tegenover de mannen van Polen), waarvan alleen de herinnering is bewaard gebleven door den in 1788 opgemaakte inventaris van het archief der Hoogduitsche gemeente.

Niet echter alle Poolsche Joden traden tot de Poolsche gemeente toe. Een niet onbelangrijk aantal van hen, onder wie

de latere Parnassijn R. Joseph ben R. Abraham en de familie van Samuel ben Elkana Halevie en nog een aantal andere familiën, bleef aan de Hoogduitsche gemeente trouw of voegde zich bij deze gemeente 7).

De constellatie van de Joodsche gemeenschap te Amsterdam in de zestiger jaren van de 17e eeuw moet men zich m.i. als volgt voorstellen.

De eerste plaats nam in de Portugeesche gemeente, voor welke die tijd het gouden tijdperk van haar bestaan hier te lande was. Daarnaast stond de Hoogd. gemeente, die voortdurend in aantal en ook in beteekenis toenam. Vooral door de relaties, die de nieuw-aangekomen leden met aanzienlijke kooplieden en bankiers in Duitschland hadden, was de economische toestand van de Hoogduitsche Joden veel verbeterd. De jaarlijksche ontvangsten der gemeente bedroegen rond f 1000, voor dien tijd een niet onaanzienlijk bedrag. Het gevoel van afhankelijkheid van de Portugeesche gemeente was daardoor verloren gegaan. In de derde plaats kwam de Poolsche gemeente. Economisch stond deze op de laagste plaats. Een briefwisseling van R. Mozes Ribkes met R. Ishaq Saruq stelt dit duidelijk in het licht 8). De Portugeesche gemeente was de Poolsche welwillend gezind. Wellicht beschouwde zij haar als een tegenwicht tegen de toeneming van het aanzien van de Hoogduitsche gemeente, die door het bestaan van de Poolsche verzwakt werd. Gelijk toch bekend is, berustte de macht van Parnassijns in groote mate op de omstandigheid, dat zij van de gehechtheid van de gemeenteleden aan het synagoge-bezoek en de synagogale ceremoniën konden gebruik maken, om hen te nopen zich aan hun bevelen te onderwerpen, op straffe van het verbod de synagoge te bezoeken en er kerkelijke functiën te verrichten. Reeds in het Reglement van de vereenigde Portugeesche gemeente van 1639 was het verbod buiten de Synagoge Minjan te houden opgenomen 9). Voor de Hoogduitsche gemeente was het dus een groot nadeel zoo niet gevaar, dat gemeenteleden, wien de toegang tot de Synagoge ontzegd was, zich nu konden aansluiten bij de Pool-

sche gemeente; de vooruitgang van de Hoogduitsche gemeente zou op den duur worden tegengegaan door het bestaan van de Poolsche. De Portugeesche Parnassijns zagen dit waarschijnlijk niet ongaarne, geloovende, dank de oneenigheid tusschen de beide andere gemeenten, aldus aan de spits van de Joodsche gemeenschap te kunnen blijven staan.

De Hoogduitsche Joden waren den Poolschen dan ook blijkbaar niet welwillend gezind. In de door Maarsen gepubliceerde brieven hangen de Portugeesche Rabbijnen een schrill beeld daarvan op:

„Wij aanschouwen met leedwezen de verdrukkingen, die de „Hoogduitsche Joden de Polen doen ondergaan. Daardoor „maken zij hun aangezicht zwart van verdriet als de bodem „van een pot, zij bejegenen hen allersmadelijkst en vertreden „hen in strijd met alle rechten en wetten. Daar wij de „tranen van de verdrukten aanschouwden, konden wij ons „niet bedwingen en hebben niet gearzeld de verdrukten te „bevrijden uit de hand van hun verdrukters, want de Polen „zijn nimmer weerspanning geweest, en steeds bereid de „scheidsrechterlijke uitspraken op te volgen, en hebben daar- „tegen niet het minste geopponeerd. De Hoogduitsche Joden „echter vergelden ons niet de weldaden, die wij hun hebben „bewezen. Zij zijn hoovaardig jegens ons en wenden ons den „nek toe, en zijn niet gedachtig, dat wij hen van oudsher „hebben gesteund en hun armen verzorgd en hun schamelen „gekleed, en voor zoover onder Godes zegen onze hand „strekten geholpen hebben, gelijk dit overal ter wereld „bekend is.”

Waar hier de waarheid eindigt en de overdrijving begint, valt moeilijk te onderscheiden. De passage herinnert sterk aan het beeld, dat R. Jacob Emden in zijn autobiografie heeft opgehangen van de mishandelingen en vernederingen, die de partij van R. Leib Gazzen den aanhangers van R. Jechiel Gazzen hebben doen ondergaan 10).

Wellicht hebben de Hoogduitsche Joden bij Burgemeesteren de opheffing van de Poolsche gemeente zoeken te ver-

krijgen. De voorspraak van de Portugeesche Parnassijns heeft dit dan echter een tijdlang weten tegen te gaan.

De Overheid schijnt in die geschillen niet tusschenbeiden te zijn gekomen, en indien de Poolsche Joden ook rechtmatige klachten hadden, schijnen zij toch niet bij machte geweest te zijn hunne belangen bij de Overheid te bevorderen.

Of zich dan anders dan in persoonlijke feiten de scherpe verhouding openlijk zal hebben geuit, valt niet vast te stellen. Als Portugeesche Parnassijns niet vermogen Burgemeesteren ten behoeve van de Poolsche Joden zich meer te doen interesseeren dan dat zij hun neutrale houding niet laten varen, wenden de Poolsche Joden zich in 1665 tot de Synode van de Vier-landen van Polen, welke in haar vergadering op de Jaarmarkt van Jaroslaw in Galicië, — dank een zekeren invloed, dien zij ook op de Joden in andere landen scheen te mogen oefenen, en waarvan wij in 1684¹¹⁾ nog een voorbeeld aantreffen, — Portugeesche Parnassijns en Rabbijnen als bemiddelaars aanstelt en hun een zeker patronaat over de Hoogduitsche en de Poolsche Joden toekent. De Hoogduitsche Joden trekken zich van de beslissing der Synode niet veel aan, getuige het in 1666 door den Opperrabbijn R. Jitschak Dekingen uitgevaardigde verbod aan de Hoogduitsche vrouwen het Poolsche bad te gebruiken. Het was den Hoogd. Parnassijns er in de eerste plaats om te doen, de eenheid tusschen beide gemeenten te herstellen door de opheffing van de Poolsche te verkrijgen. Dit hing ten nauwste samen met hun streven van Amsterdam een groot bloeiend Joodsch centrum te maken, waarvan de bouw der Grootte Synagoge een voorname uiting was. De Parnas R. Joseph ben R. Abraham, zelf een Pool, was een der mannen, die met een vooruitziend oog zag, dat alleen door de samenvoeging der beide gemeenten, wier gebruiken onderling niet veel verschilden, en welke, wat het godsdienstig leven betrof, overigens voor den buitenstaander eenzelfde beeld aanboden, dit doel te bereiken was. Als nu de Opperrabbijn van Frankfort a. M., eveneens een Pool, R. Aaron Samuel Kaidanower (bekend onder den naam מֵרֶשֶׁק) in 1669 te Amster-

dam vertoeft, weten zij hem er voor te winnen, als scheidsrechter in het geschil op te treden. Van de onderhandelingen, die de Hoogduitsche Parnassijns alsnu met de Poolsche voeren, geeft het protocol het volgend relaas.

Op Zondag 1 Tammoez 5429 (30 Juni 1669) zenden Parnassijns den Voorzanger der gemeente R. Leizer Gazzen met Mattisjahu ben Meschoellam Wallerstein, waarschijnlijk één van het gevolg van den Frankfortschen Opperrabbijn, tot de Poolsche Parnassijns met de mededeeling, dat, nademaal de genoemde Opperrabbijn hier ter stede vertoeft en de Hoogduitsche gemeente zich te beklagen heeft over de Poolsche, zij de Poolsche Parnassijns verzoeken, dat in die geschillen zal worden beslist, hetzij door genoemden Opperrabbijn als scheidsrechter, hetzij door een college van drie arbiters, door iedere gemeente één aan te wijzen, terwijl die Opperrabbijn als derde lid zal optreden. De Poolsche Joden zouden hun klachten gelijkkelijk kunnen doen behandelen. De Poolsche Parnassijns hebben daarop geantwoord:

„Wij willen eerst onzen eigen Opperrabbijn (R. Löb ben Salomo) raadplegen en daarna antwoorden.” Het antwoord, dat denzelfden dag nog werd gezonden, luidde, dat de Poolsche Parnassijns bereid waren wederzijdsche geschillen voor een scheidsgerecht, als door de Hoogduitsche Parnassijns voorgesteld, te brengen. Dit zou echter niet mogen behandelen de quaestie van de scheiding der gemeenten, waaromtrent (n.l. door de Poolsche Synode) was bepaald, dat zij gescheiden zouden blijven en geene eenig overwicht over de andere mocht uitoefenen, terwijl ook ieder zijn eigen rabbinaat zou hebben. Daar dus over deze zaak reeds door een kerkelijk tribunaal een beslissing was genomen, kon zij niet opnieuw aanhangig worden gemaakt.

Den volgenden dag worden de beide afgezanten weder naar de Poolsche Parnassijns en den Opperrabbijn der Poolsche gemeente gezonden, met verzoek te verschijnen en hun zaken voor te leggen, waarop de Poolsche Parnassijns weder hebben geantwoord, dat zij dit wel wilden doen, doch over

de scheiding der gemeente niet te spreken waren; als dat punt ter sprake zou komen, zouden zij weggaan zonder antwoord te geven. De Hoogduitsche Parnassijns laten daarop weten, dat zij de Poolsche Joden wel zouden weten te treffen, te oordeelen althans naar een brief, 8 Tammoez (7 Juli) door de Poolsche Parnassijns gezonden aan de Hoogduitsche Parnassijns en geteekend door den Koster R. Joseph ben R. Eliëzer en door R. Baruch ben R. Samuel, welke inhoudt, dat de Poolsche Parnassijns de zaak verder schriftelijk wenschten te behandelen, om ook een schriftelijk antwoord te bekomen, en zich niet konden vereenigen met een mondelinge behandeling door de reeds genoemde afgezanten, door wie Hoogduitsche Parnassijns de Poolsche hadden laten waarschuwen, dat zij hen wel zouden weten te treffen, als zij niet in de vergadering verschenen. Zij waren echter nog steeds bereid de zaak scheidtsrechterlijk te doen behandelen, gelijk was aangegeven in de beide aanmaningen, waarvan een gewaarmerkt afschrift hun door de afgezanten was gegeven. Zouden de Hoogd. Parnassijns weigeren de zaak te onderwerpen aan de Portugeesche Rabbijnen, dan waren de Poolsche Parnassijns bereid de vroegere geschillen te doen behandelen door een college van arbiters, waarvan zij Hoogduitschen Parnassijns reeds kennis hadden gegeven in een schrijven, door de afgezanten hunner gemeente aan dezen ter hand gesteld. Voor de behandeling van mogelijke verdere geschillen, hetzij tusschen de gemeenten, hetzij tusschen individueele leden der Poolsche gemeente en van de Hoogduitsche gemeente, zou na het vertrek van den Frankfortschen Opperrabbijn een scheidsgerecht gevormd worden, bestaande uit de Opperrabbijnen der beide gemeenten, die zich een derden arbiter zouden kunnen assumeeren. Zouden zij het over de keus van dezen niet eens worden, dan zouden de bewijvoeringen van de partijen door de beide Opperrabbijnen op schrift worden gebracht en gezonden naar den Frankfortschen Opperrabbijn, om door dezen met zijn beide bijzitters behandeld en tot beslissing gebracht te worden. Konden Hoogduitsche Parnassijns zich daarmede vereenigen, dan

zouden de Poolsche Parnassijns onmiddellijk met hun ברר (arbiter) verschijnen en zoo niet, dan zouden zij ook nu niets meer antwoorden en de zaak brengen bij de Poolsche Synode. Hoogduitsche Parnassijns werden gewaarschuwd zich van geweld te onthouden, hetgeen hun reeds schriftelijk was verboden door de Synode van de Vier-landen van Polen,vergaderd op de Jaarmarkt van Jaroslaw. Een schriftelijk antwoord werd verwacht, op een mondeling zou niet worden gelet.

Hoogduitsche Parnassijns hebben daarop geantwoord, dat zij nogmaals ernstig bij Poolsche Parnassijns aandrongen voor arbiters te verschijnen. Zij verweten den Poolschen Parnassijns, dat zij uitvluchten zochten om de behandeling van de geschillen te rekken tot na het vertrek van den Frankfortschen Opperrabbijn, en waarschuwden hen dus met klem de zaak voor te leggen aan een college van arbiters, dat dan uitspraak zou kunnen doen.

Uit het protocol blijkt niet, dat de Poolsche Parnassijns aan de sommatie hebben gevolg gegeven. Volgens den brief van de Portugeesche Rabbijnen zijn zij er wel toe over gegaan. In den brief toch luidt het, dat toen partijen waren verschenen voor genoemden Opperrabbijn de zaak niet tot een beslissing kwam, doordat een der Hoogduitsche Parnassijns heftig was uitgevaren tegen den door de Poolsche gemeente aangewezen arbiter.

In dien brief heet het voorts, dat de Poolsche Parnassijns steeds geneigd waren zich aan een scheidtsrechterlijke uitspraak te onderwerpen. Volgens het in het protocol der Hoofdsynagoge bewaard gebleven relaas zijn de Poolsche Parnassijns van het maken van gezochte excepties niet vrij te pleiten.

Het valt niet moeilijk te gissen, wie de Hoogduitsche Parnassijn geweest zal zijn, die in de gerechtszitting tegenover den Poolschen arbiter een hoogen toon heeft aangeslagen. Het kan moeilijk iemand anders geweest zijn dan de reeds meer genoemde Parnas R. Joseph, die, zooals reeds opgemerkt, de toe-

komst zijner gemeente bedreigd zag door het bestaan daarnaast van de Poolsche gemeente, wier ritus toch slechts op ondergeschikte punten afweek van die der Hoogduitsche. Hadden zich niet reeds Phoebus Levie en Jekutiël Blitz (Witmond), de één bekend als drukker van Hebreeuwsche werken, de ander als vertaler van de door Phoebus Levie uitgegeven heilige geschriften, bij de Poolsche gemeente aangesloten! R. Joseph, zelf een Poolsche Jood, die bij de plundering van Bar, zijn geboorteplaats, zijn vader had zien vallen onder de handen van de moordzuchtige Kozakken, een man ook van Talmoe-dische ontwikkeling, die in latere jaren zelfs het leeraarschap van het door hem gestichte College „Rodefei Zedek” heeft aanvaard, vreesde dat zijn streven om de eenheid der gemeente te verzekeren ¹²⁾, niet zou worden verwezenlijkt, als in de verhoudingen geen wijziging kwam.

Het is nu waarschijnlijk aan zijn relaties met de leden van de Poolsche Synode toe te schrijven, dat deze, na ontvangst van een schrijven van de Hoogduitsche Parnassijns, waarbij dezen zich beklagden, dat zij gesteld waren onder het gezag van de Portugeesche Joden, die toch niet als volwaardig op het gebied der Joodsche wetenschap konden worden beschouwd, en verzochten het besluit van 1665 in te trekken, hieraan gevolg geeft. De Synode richt een brief met de mededeeling daarvan aan de Poolsche Parnassijns. Deze brief komt ter verzending in handen van de Hoogduitsche Parnassijns, die hem op 10 Kislew 5431 (23 November 1670), — den dag, waarop Haham Aboab zijn toespraak heeft gehouden tot de Portugeesche gemeente om een nieuwe Synagoge te stichten, — aan de Poolsche Parnassijns doorzenden. Deze stellen den brief onverwijld in handen van den Portugeeschen Mahamad. Het zijn de door het Beth Din en den Mahamad van de Portugeesche gemeente reeds op den 18 Kislew (1 December) in antwoord daarop vastgestelde schrifturen, die Maarsen heeft gepubliceerd. Het is begrijpelijk, dat de Portugeesche Rabbijnen en de Mahamad door het besluit van de Synode ten diepste gegriefd waren. Zij geven aan

hun gemoedsstemming in bittere uitdrukkingen lucht.

De Poolsche Joden, zeggen zij, hebben hun bitteren nood geklaagd over den van de Synode ontvangen brief, waarbij deze is teruggekomen op haar vijf jaar geleden genomen besluit ten gunste der Poolsche Joden. Hoe, vragen zij, kan de Synode, zonder den beklagde te hooren het oor leenen aan vreemden, die lasteren en kwaad spreken, wier woord is als adderenvenijn, die ongelukkigen trachten te vernietigen en uit den weg te ruimen en hun doel niet opgeven, voordat zij het bereikt hebben! De Portugeesche Rabbijnen zelf kunnen getuigen van de verdrukkingen en beleedigingen, welke de Hoogduitsche Joden den Poolschen Joden aandoen. Zij hebben hunne gemoedsaandoeningen dan ook niet kunnen onderdrukken en niet gearzeld bijstand te verleenen aan den verdrukten, die toch nimmer weerspanning zijn geweest en steeds bereid naar wet en recht te luisteren. Anders dan de Hoogduitsche Joden, die de Portugeesche Joden ondankbaar en trotsch behandeld hebben en vergeten hoe deze hun in ellende en nood hebben bijgestaan naar hun vermogen dat God hun heeft gegeven, gelijk zij nog steeds bereid zijn de geboden van de gastvrijheid op te volgen. Zij, de Portugeesche Joden, hebben zich het lot van de Polen aangetrokken en hen gesteund, dank ook hun macht en hun invloed bij de grooten van het land. Diep zijn zij daarom ontsteld door de noodlottige tijding, dat zij in de oogen van de Synode ongeschikt zijn verklaard verder als bemiddelaars op te treden. Zijn de Portugeesche Joden dan dwazen en kettters! Integendeel, groot is het aantal hunner wetgeleerden, de Thorastudie wordt door hen steeds onderhouden. Zij leven als andere wetsgetrouwe Joden, uitgezonderd de afwijkingen in den ritus bij het gebed, waarbij zij op gezag van voornamen decisoren de traditiën hunner voorouders volgende, het gebed niet onderbreken door de voordracht van Pioetiën. Staat niet de studie der leer bij hen op hoogen trap, alsmede de verzorging van de leerlingen en de leeraren en heeft daar niet getuigenis van afgelegd de geleerde R. Sabattai Scheftel Hurwitz in de inleiding tot

zijn werk Wawei Ha'amoedim? Streng traditioneel leven zij, in acht nemende de voorschriften van de Thora en de instellingen der geleerden. Hoe heeft hen dan gegriefd de verdenking van de Synode, die hen beschouwt als onbetrouwbare, lichtvaardige menschen! R. Mozes Ribkes kan getuigenis omtrent hen afleggen, die gedurende tien jaar in hun midden heeft geleefd. Laat de Synode daarom niet luisteren naar de lasterpraat van hen, die hun geloofsgenooten verdrukken, onder wie zooveel uitstekende mannen zijn, anders dan bij de Hoogduitschen, die geen Thora-geleerden bezitten, behalve den Opperrabbijn hunner gemeente en zijn collega den emeritus-Opperrabbijn ¹³⁾; hebben zich niet twee mannen van naam, de geleerde R. Jekutiël ben R. Izak Blitz en de bekende drukker Phoebus Levie van de Hoogduitsche gemeente afgescheiden en zich aangesloten bij de Polen, omdat hun de twisten tegenstonden, welke onder de Hoogduitsche Joden heerschten, terwijl de Poolsche Joden vreedzaam met elkander leefden! Deze vormen thans een aanzienlijke gemeente, tellende zeventig lidmaten, en behooren dus aan geen andere onderworpen te zijn. Zou de vroegere uitspraak nu zoo maar ongedaan kunnen worden gemaakt? Eenheid en harmonie tusschen de gemeenten zou een schoone zaak zijn. Wat baat het echter, wanneer zij slechts in naam vereenigd zijn en onderling door twisten verscheurd worden, want het staat te vreezen, dat zij elkaar zullen bestoken naar hun gewoonte tot heden, daar de Hoogduitsche vol trots de Poolsche Joden willen overheerschen. De schrijvers van den brief kunnen daarover oordeelen. Laat daarom iedere gemeente in haar eigen bedehuis blijven, er voor wakende, niet van de andere over te nemen de leden, die uitgestooten zijn, hetgeen het voornaamste twistpunt vormt. Mocht er een geschil ontstaan tusschen de Hoogduitsche en de Poolsche Joden, laten zij dit dan scheidsrechterlijk doen beslissen. Zoo was reeds het geschil ter beslissing gebracht voor den Frankfortschen Opperrabbijn, toen hij hier vertoefde, maar de zaak is niet tot beslissing gekomen, omdat een van de Hoog-

duitsche Parnassijns trotsch is uitgevaren tegen den door de Polen gekozen scheidsman. Laat de Synode derhalve Gods Naam helpen heiligen. De schrijvers van den brief zullen zich naar haar bevelen gedragen.

Ten slotte wenschen dezen in het post-scriptum een omissie te herstellen door alsnog mede te deelen, dat een aantal jaren geleden de Hoogduitsche Joden behoorden tot de Portugeesche gemeente, doch nadat zij in aantal waren toegenomen en de Portugeesche Synagoge geen ruimte voor allen bood, de Portugeesche gemeente hun toegestaan heeft een eigen synagoge te stichten en hen met baar geld geholpen, om grond aan te koopen voor een begraafplaats. Met een dringende aanbeveling zich het lot van de Polen aan te trekken, besluiten de schrijvers hun brief, voor wie teekent de Haham Josiahu Pardo ¹⁴⁾.

Ook in het schrijven van den Mahamad wordt dringend geklaagd over den nood van de Poolsche Joden, tegenover wie de Synode aan schaamteloze menschen het oor heeft geleend. Ook de Mahamad hangt een droef beeld op van de verdrukkingen, die de Poolsche Joden van de Hoogduitsche moeten verduren, terwijl de Hoogduitsche Joden daarbij vergeten de weldaden, hun door de Portugeesche bewezen, die hun armen gevoed en gekleed hebben en hun f 300 hebben gegeven om grond voor een begraafplaats te koopen. Dit alles zonder eenige verwachting op dankbaarheid; de Portugeesche Joden weten, hoe ondankbaar de Hoogduitsche Joden zijn. De Poolsche Joden hebben alleen verlangd, verdreven van uit hun land, waar het hun zoo wel ging, hier rustig en vreedzaam bij elkaar te wonen, waartoe de Portugeesche Joden hen gaarne helpen, daar zij door Gods hulp de macht daartoe hebben, anders dan de Hoogduitsche, die zich nooit iets van de ellende van de Poolsche Joden hebben aangetrokken. Mochten zij het tegendeel beweren, dan is dit onwaar. De Mahamad wenscht vurig, dat het schrijven van het Beth-Din ertoe zal bijdragen het besluit van de Synode

van Jaroslaw van 1665 weder in eere te herstellen.

Wij zien, waar bij de leiders van de Portugeesche gemeente de schoen wringt. Of de achteruitzetting van den kant van de Synode en het toenemend aanzien der Hoogduitsche gemeente hen niet verleid hebben de geschiedenis zelfs van de stichting der Hoogduitsche gemeente partijdig te beschrijven, is zeker een vraag die gesteld mag worden! Bij het zwijgen van andere bronnen uit dien tijd, valt zij echter moeilijk te beslissen.

Of de brieven geholpen hebben? Het staat te betwijfelen. Reeds voor het zenden ervan was Phoebus Levie tot zijn gemeente teruggekeerd, en aan zijn geschil met Parnassijns, aan wie hij zich op 9 Kislew 5470 (2 December 1669) onderwerpt ¹⁵⁾, dankt het nageslacht nog het bezit van een kostelijk verlucht feestgebeden-handschrift, dat een der kostbaarste bezittingen der Hoofdsynagoge is geworden. Van Jekutiël Blitz weten wij, dat hij in de nieuw gebouwde Groote Synagoge zitplaatsen heeft gekocht. Wij vinden hem later terug als opposant tegen den Opperrabbijn R. David Lida ¹⁶⁾.

Dat de angel, in het besluit van de Synode verborgen, Portugeesche Parnassijns sterk gestoken heeft, blijkt uit de omstandigheid, dat zij in 1675 de Hoogduitsche gemeente laten dagvaarden tot betaling van de som van / 300, die zij hadden verstrekt voor aankoop van grond voor een begraafveld te Muiderberg. De quitantie voor de betaling ervan wordt in den archief-inventaris van 1788 als nog in het archief aanwezig opgenoemd.

De Synode van de Vier-landen schijnt haar beslissing van 1669 niet te hebben herroepen, en als de Groote Synagoge in gebruik is genomen, en van de Polen zich blijkbaar verschillenden tot de Hoogduitsche gemeente aangetrokken gevoelen, besluiten de Poolsche Parnassijns zich zelf te helpen en stellen in Adar I 5432 (Februari 1672) een nieuw reglement vast. In eenige bepalingen daarvan geven zij uiting aan hun onvriendschappelijke gezindheid jegens de Hoogduitsche gemeente en aan hun vriendschap jegens de Portugeesche Joden.

Artikel 16 bepaalde b.v. dat iemand, die was toetgetreden

ב

ג

אלה הדיברים הלא נבחרים חקקתם הנה יתקיימו דבר ארבעה ונעלה בפרט אחר
 האלו הנה אלה בראשית ענין הדיברים האלו בראשית אחר ענין הדיברים
 על ענין הדיברים האלו בראשית אחר ענין הדיברים

א

אנחנו הדיברים האלו בראשית אחר ענין הדיברים האלו בראשית אחר ענין הדיברים
 האלו הדיברים האלו בראשית אחר ענין הדיברים האלו בראשית אחר ענין הדיברים
 האלו הדיברים האלו בראשית אחר ענין הדיברים האלו בראשית אחר ענין הדיברים

אלה הדיברים האלו בראשית אחר ענין הדיברים האלו בראשית אחר ענין הדיברים
 האלו הדיברים האלו בראשית אחר ענין הדיברים האלו בראשית אחר ענין הדיברים
 האלו הדיברים האלו בראשית אחר ענין הדיברים האלו בראשית אחר ענין הדיברים

ב

אלה הדיברים האלו בראשית אחר ענין הדיברים האלו בראשית אחר ענין הדיברים
 האלו הדיברים האלו בראשית אחר ענין הדיברים האלו בראשית אחר ענין הדיברים
 האלו הדיברים האלו בראשית אחר ענין הדיברים האלו בראשית אחר ענין הדיברים

ג

אלה הדיברים האלו בראשית אחר ענין הדיברים האלו בראשית אחר ענין הדיברים
 האלו הדיברים האלו בראשית אחר ענין הדיברים האלו בראשית אחר ענין הדיברים
 האלו הדיברים האלו בראשית אחר ענין הדיברים האלו בראשית אחר ענין הדיברים

ד

אלה הדיברים האלו בראשית אחר ענין הדיברים האלו בראשית אחר ענין הדיברים
 האלו הדיברים האלו בראשית אחר ענין הדיברים האלו בראשית אחר ענין הדיברים
 האלו הדיברים האלו בראשית אחר ענין הדיברים האלו בראשית אחר ענין הדיברים

ה

אלה הדיברים האלו בראשית אחר ענין הדיברים האלו בראשית אחר ענין הדיברים
 האלו הדיברים האלו בראשית אחר ענין הדיברים האלו בראשית אחר ענין הדיברים
 האלו הדיברים האלו בראשית אחר ענין הדיברים האלו בראשית אחר ענין הדיברים

ו

אלה הדיברים האלו בראשית אחר ענין הדיברים האלו בראשית אחר ענין הדיברים
 האלו הדיברים האלו בראשית אחר ענין הדיברים האלו בראשית אחר ענין הדיברים
 האלו הדיברים האלו בראשית אחר ענין הדיברים האלו בראשית אחר ענין הדיברים

Eerste pagina van het Reglement der Poolsch-Joodsche Gemeente te Amsterdam van Adar I 5432 (Februari 1672).

tot de Hoogduitsche gemeente en daarna berouw had gekregen en terug gekomen was tot de Poolsche gemeente, gedurende drie jaren, van den dag van zijn terugkeer, tot geen functie benoembaar was.

Artikel 17 bepaalde ten aanzien van sommigen, die zich van de Poolsche gemeente afgescheiden en aangesloten hadden bij de Hoogduitsche gemeente en daarna weer lid waren geworden van de Poolsche gemeente, daarbij echter ook lid blijvende van de Hoogduitsche, dat dezen tot geen functie zouden worden geroepen dan nadat zij in het protocol van de gemeente hun handteekening hadden gesteld onder een verklaring, dat zij zich onder de duurste eeden verbonden op straffe van een boete van 20 rijksdaalders aan de armenkas der gemeente en 20 rijksdaalders aan den Schout, getrouw te blijven aan de Poolsche gemeente en niets te openbaren aan de Hoogduitsche gemeente, van wat er in de Poolsche gemeente ter zake van die gemeente voorviel. Eerst als zij deze verklaring hadden geteekend, zouden zij weder als volwaardige leden van de Poolsche gemeente beschouwd worden en voor iedere functie benoembaar zijn. Doch van den datum af, dat het Reglement was vastgesteld, zou niemand het meer mogen wagen zich af te scheiden van de Poolsche gemeente en zich aan te sluiten bij de Hoogduitsche gemeente op straffe van alle banvervloekingen en boeten, welke reeds vroeger waren vastgesteld; en die van beide gemeenten lid zou willen zijn zou onverwijld beboet worden met 25 rijksdaalders voor de gemeente en 25 rijksdaalders voor den Schout en nooit meer tot een functie benoembaar zijn.

Art. 50 hield in dat de kerkelijke ceremonieele functies ook te koop zouden zijn voor niet-leden en jongelieden, die niet voor de synagoge betaalden, en zeker voor Portugeesche Joden, behalve op de kerkelijke feestdagen, waarop alleen leden, die voor de synagoge betaalden en Portugeesche Joden die eere-functiën konden verkrijgen.

Art. 94 bepaalde, dat de vrouwen, die de Poolsche Synagoge bezochten, doch voor gewone baden en ritueele baden niet

gebruik maakten van het bad der gemeente, met zware boeten zouden gestraft worden. Wanneer echter een vrouw noodzakelijker wijze het Portugeesche bad had moeten bezoeken, dan was zij van boete vrijgesteld en moest zij alleen aan de Poolsche gemeente het bedrag voldoen, dat zij anders voor een bad verschuldigd zou zijn geweest.

De Hoogduitsche gemeente ging ondertusschen in aanzien en invloed vooruit. Den 1sten September 1672 was hun door den Stedelijken Magistraat toegestaan een eigen vleeschhal op te richten tot onderhoud van de Joodsche armen, d.w.z. ten behoeve van de gemeentekas. Daarop zenden in October de Poolsche Parnassijns een request in, luidende:

*Aen de Ed. Heeren van den Geregte der stad
Amsterdam.*

Geven eerbiedelijken te kennen de Kerkmeesters van de Poolsche Joodsche Gemeente binnen deser stad, hoedat dezelve Poolsche Joodsche Gemeente, omme hunne bijzondere Ceremonien, hebbende en constituerende eene aparte Gemeente, afgesondert zoo van de portugiesche als van de hoogduitsche Joodsche Gemeente, onderhoudende mede afzonderlijk hunne armen en werkende mede apart aen deser stede wallen ¹⁷⁾ in ervaringe sijn gekomen, dat de hoogduitsche Joodsche Gemeente, volgens d' annexe keure van date den eersten Septembris deses jaers 1672, is geacordeert en toegestaan een aparte vleeschhal, omme 't vleesch onder hunne natie aldaer te venten ende te vercoopen, met soodanighe interdictie ende verbod, ten eijnde het recht en profijt voor hunne armen daer van soude werden getrocken; Ende gemerckt de supplianten zoo wel als kerkmeesters van de voorsz. hoogduitsche Joodsche Gemeente afzonderlijk en appart sijn onderhoudende hunne Kerk mitsgaders de kerkdienaars en armen, sonder eenige van dien komen tot laste van de voorsz. hoogduitsche off Portugeesche gemeente, ende dat dieselve armen mede apart soo wel als die van de voorsz. andere gemeenten, staen ten dienste van U. Ed. Heeren, en van dese stad, zoo en hadden de supplianten ampts en plichtshalven niet connen onderlaten off ledigh staen van alle debvoiren aen te wenden, ten eijnde syluyden, omme redenen voorsz. insgelijx mochten obtineren een aparte vleeshall; weshalven dan de supp'ten genootsaekt sijn haer toevlucht te nemen tot U Ed. mijne Heeren van den Gerechte,



Mijne Heeren van den Geregte hebben op de Demonstrantie en 't verzoek van de Kerk-Meesteren van de Hoogduitsche Joodsche Natie binnen deser Stede / aan de selve geconsenteert ende toegestaan / gelijk haar Ed. consenteeren ende toestaan by desen / dat sy tot haar-lieder commoditeyt en gerief een Vleesch-hal sullen mogen oprekten / om 't Vleesch onder hun Natie aldaer te venten ende verhoopen. Ende ten eynde sy in 't recht en profijt dat haar Armen daar af trecken / niet mogten werden verhoort / als mede 't frauderen van 's Lands Imposit op het Beestiaal / soo veel mogelijk voorgekomen; soo interdicieren ende verbieden mijne voorsz Heeren aan alle Hoogduitsche / Poolsche ende andere Joodsche Natie (geconsenteerde Hal / aan ymand enig Vleesch te venten of te verhoopen / veel min dat sy / nog de voorsz Kerk-Meesteren van de Hoogduitsche Joodsche Natie sels / enig levendig Vleesch voor hun particulier / of om in de voorsz Hal te venten / sullen mogen slaan of sijn den / maar 't selve moeten laten doen in de huysen van de Vleesch-houwers die de Stads Halle frequentieren en daer in haar vaste Banken hebben: Alles op verbeurte van 't Vleesch dat contrarie deses geslagt sal wesen / en daar-en-boven een boete van 6 gulden / te appliceren als na regten: Wordende de Over-luyden van 't Vleesch-houwers Gild of haer geauthoriserdens / mede tot de bekeuringe geadmiteert.

Aldus gearresteert den 1 September, 1672. *Presentibus* alle de Heeren Burgermeesteren, demto M. Hendrick Hooft, Heere van Outkappel in Koedijk en van Schoterbos: Hans Bontemantel, M. Jacob Boreel, Cornelis Backer, Jan Six, Heere van Vromade, Joans de Vries en M. Jacob Jacobsz. Hinloopen de Jonge, Schepenen: En den 2 dito gepubliceert, *Presentibus*, de Heeren, M. Jacob Boreel, mede Presiderende Schepenen, als Stedehouder van den Heere Schout: Cornelis de Vlamingh van Outsboorn, Heer van Outhoorn en Gnebhoeck, &c. Burgermeester: Jan de Vries en M. Jacob Jacobsz Hinloopen de Jonge, Schepenen.

In kennisse van my Secretaris

HEND. SPIEGEL.

Amsterdam, by PIETER VAN DER BERGE, Ordinaris Stads Drukker op de Heilige Weg, in de Groene Berg. 1730. Met Privilegie.

De keur, waarbij aan de Hoogduitsche Joden te Amsterdam is toegestaan een vleeschhal op te richten en te houden.

gansch onderdanig en ootmoedelijk versoekende dat henlijden, als kerkmeesteren van de Poolsche Joodsche Gemeente bij U Ed. mede werden vergunt, geconsenteert en toegestaan, dat sij tot haerder commoditeit en gerief insgelyx een vleeshal mogen oprichten omme 't vleesch onder hunne gemeente aldaer, tot soulaes van haere armen, te venten ende te vercoopen met verdere interdictie en verbod als volgens de keure hiervooren gemelt, mutatis mutandis.

't Welk doende etc.

12 October 1672 beslist de Magistraat, dat de Poolsche Joden zouden genieten een vijfde part in het „gesach en profijt van de vleeschhal, die de hoogduijtsche Jooden onlangs toegestaan is" 18).

De Hoogduitsche Parnassijns besluiten zich daaraan niet te storen. Op 2 Marcheswan 5473 (23 October 1672) hadden zij reeds besloten om geenerlei שותפות (gemeenschap) met de Poolsche Joden aan te gaan. Dit blijkt ook uit het navolgende adres door de Poolsche Joden tot den Magistraat gericht.

*Aen den Ed. Heeren van den Gerechte der stad
Amsterdam.*

Geven in aller onderdanigheid te kennen de Kerkmeesters van de Poolsche Joodsche Gemeente binnen deser voorsz. stad, hoedat mijne Ed. Heeren van den Gerechte voorsz. tot soulaes van den supplianten armen en omme redenen, bij den annexe requeste gededuceert, hebben gelieven te resolveeren en in margine van deselve requeste te appointeren en te ordonneren, dat de supp'ten souden hebben een vijfde part van 't gesach ende in de profijten van de vleischhal de welke den Hoogduijtsche Joden toegestaan is, ende de selve komen te ontvangen, volgens de keure mede desen annex; welke resolutie ende ordre van mijne Heeren van den Gerechte off wel die van de voorsz. hoogduijtsche Joodsche gemeente promptelijken en exactelijken hadden behooren geobedeiert ende naergenomen te hebben gehad, zoo en is 't nochtans den supp'ten niet mogelijk geweest het effect van die selve Resolutie en Ordonnantie te genieten, onaengesien verscheijde minnelijke interpellatien en andere behoorlijke devoiren ten dien eijnde aengewent; werdende de sake gedurich verschoven ende uijtgesteld bij die van de voorsz. h. j. G., die den supp'ten telkens en continueelijken bejegenen met dilatoire discoursen; hen tonende ge-

noecheaem ongenegen te sijn, omme met den supp'ten te treden in die gemeenschap van 't gesach en van de profijten van hunne vleeschhal hier vooren gemeld, waer toe nochtans de supp'ten wel geinclineert ende U E.E. daervooren verschuldigt en dankbaer sijn: maer beduchtende de supp'ten eensdeels dat U Edn. gedifficulteert hebben den supp'ten hen versoeck, soo het leijt, te accordeeren omdat in de voorsz. keure en interdictie mede werd gementioneert en begrepen soude sijn de Poolsche J. natie; en anderdeels dat de voorsz. societeijt en gemeenschap (zoo wel veeltijds en deurgens gebeurt) soude mogen occasioneren en voortbrengen verscheide onlusten, differenten en questien: zoo en komen deselve supp'ten niet nalaten U Edn. m. h. v. d. G. te suppeditereen, dat die van de h. J. G. in 't versoecken van de gemelte keure wel hebben geseid en te kennen gegeven gehad (als waer is) dat er eenige van de poolsche natie mede sorteren ende gehooren onder hunne hoogduitsche Gemeente; maer deselve in 't opentlijk nochte ter goëder trouwen gaende hebben verswegen en achtergehouden dat er buijten die Polaeken, onder hunne gemeente behoorende, noch is binnen dese stad eene geëstabillieerde en vaste gemeente van Poolsche Joden dewelke hunne armen en kerke apart onderhouden sonder dat dieselve armen van de voorsz. P. J. G. werden gesustenteert bij die van de H. G. voorsz. Ende want het niet reedelijk noch billijk en soude sijn, dat die van de P. J. G. hare eijgene armen versuijvende en voorbijgaende de profijten en voordeelen souden brengen in de vleeshal van de h. G. tot onderhoud en alimentatie van derselver armen: maer dat het veel natuerlijker en seer equitabel is, dat eene ijer gemeente, ende die daeronder sorteren alle voordelen en profijten brengen tot behoefte en soulas van de armen tot dieselve gemeente specterende; Ende dat ook niet buijten vreese en apparentie en is off daer souden uijt die vooren verhaelde societeit en gemeenschap wel mogen ontstaan eenighe onlusten; dierhalven sijnde supp'ten te rade geworden hen noghmalen te adresseren aen U Ed. mijne Heeren van den Gerechte; ootmoedelijken versoeckende, dat, omme redenen voorsz en tot vermijdinge van onlusten, den supp'ten alsnogh vergund geconsenteert en toegestaan werde, insgelijcx een vleeschhall te mogen oprichten en onderhouden, omme aldaer het vleesch onder die van hunne gemeente tot soulas van hare armen uijt te snijden ende te vercoopen, met gelijke interdictie en verbod, als volgens de voorsz. keure mutatis mutandis. Immers ende in allen gevalle, dat U Edn. die van de H. J. G. daer toe gelieve te houden en te constringeren, dat de supp'ten gerustelijck en vreedelijck mogen hebben en genieten een gerecht vijffde part in 't ge-

sach ende in de proffijten van de vleeschhall, de welke den kerkmeesteren van de H. J. N. bij keure geaccordeert en toegestaen is.

't Welk doende etc.

S. Seeligmann, aan wiens artikel in het Centraalblad voor Israëlieten in Nederland (15en jaargang n°. 50) wij den text dezer requesten ontleenen, voegt daaraan toe, dat het stedelijk bestuur uit zijn midden een commissie benoemde om beide partijen te hooren. Ten slotte werd 26 Juli 1673 aan de Poolsche Gemeente verboden „het houden en frequenteren van aparte vergaderingen of kerke,” maar het werd hun vrijgesteld zich geheel te voegen bij de Hoogduitsche Joodsche gemeente.

De Poolsch-Joodsche gemeente te Amsterdam hield daarmede op te bestaan. Reeds spoedig treffen wij een besluit van Hoogduitsche Parnassijns, waarbij hiermede rekening wordt gehouden. Op 8 Eloel 5433 (20 Augustus 1673) toch besluiten Parnassijns, nademaal de Poolsche gemeente was opgegaan in de Hoogduitsche gemeente, de Poolsche Joden in de gelegenheid te stellen, zitplaatsen in de nieuw gebouwde synagoge te koopen¹⁸⁾. De tweede veiling van die zitplaatsen, waaraan ook Hoogduitsche Joden konden deelnemen, als de Poolsche niet meer wilden bieden, heeft opgebracht / 5561.5.8, tegen / 23681 de bij den eersten verkoop geveilde zitplaatsen.

Onder de koopers treffen wij aan Süskind (Alexander) Pos en diens zoon Hirsch Pos, uit Krakau. Hirsch Pos wordt reeds eenige jaren later gekozen tot ontvanger van de restantengelden en nog later tot Parnassijn. Alexander schijnt de man te zijn geweest, aan wiens werken in het laatst van de 17e eeuw de Joden te 's Gravenhage te danken hebben, dat de begraafplaats aan den Scheveningschen weg is aangelegd¹⁹⁾.

Ook de Sjammos (koster) R. Joseph ben R. Eliëzer wordt later in diezelfde functie bij de Hoogduitsche gemeente aangesteld. Hij is anderzijds bekend geworden door het strijdschrift van R. David Lida באר עשק (Twistbron)²¹⁾, die hem

als een van zijn ernstigste tegenstanders in den ban doet. Hij stierf den 27 Adar I 5464 (3 Maart 1704). In het begrafenisregister wordt hij geprezen voor de toewijding, waarmede hij zijn heilig ambt bij de Hoogduitsche gemeente hier ter stede heeft vervuld.

De vereeniging van de Hoogduitsche en Poolsche elementen is op het voortbestaan van de Joodsche gemeenschap in Amsterdam van gunstigen invloed geweest. De verhouding tusschen de Hoogduitsche en Poolsche gemeenteleden is blijkens de functiën aan Hirsch Pos en aan den Sjammos R. Joseph opgedragen spoedig vriendschappelijker geworden. Met R. David Lida doet de eerste Poolsche Opperrabbijn zijn intrede in de Aschkenazische gemeente te Amsterdam, met Jechiel Gazzen de eerste Poolsche Oppervoorzanger. De Hoogduitsche gemeente heeft sedert een aantal Rabbijnen en Voorzangers uit Polen herkomstig mogen tellen. Een enkele keer wordt zij ook nog wel aangeduid als de Gemeente der Hoogduitsche en Poolsche Joodsche natiën ²²⁾.

Het streven van den Parnas R. Joseph ben Abraham is met succes bekroond geworden. Behalve in de periode 1795—1808 heeft de Hoogduitsche gemeente steeds een homogene eenheid gevormd, welke door niets kon worden verstoord, en Amsterdam mede heeft gemaakt tot een עיר ואם בישראל, een metropolis in Israël.

- 1) Na de opheffing der Poolsche gemeente werd deze Opperrabbijn te Rotterdam. Hij was afkomstig uit Wilna.
- 2) Het oude Poolsche begraafveld ligt ter hoogte, waar thans het ontvanggebouw op de begraafplaats staat. Het Hoogduitsche gedeelte strekte zich rechts daarvan uit.
- 3) Ook van dit begraafveld zijn zeer vermoedelijk tijdens de bezetting van Naarden door de Franschen (1672—1674), waardoor ook het verkeer met de begraafplaats was gestremd, de zerken weggehaald.
- 4) Gepubliceerd en van een inleiding voorzien in het tijdschrift „Hatsofeh” VIII blz. 289—300.
- 5) Hollandsche uitgave (Amsterdam 1855) blz. 557.
- 6) Sluys, De ambtsdata van de oudste Opperrabbijnen van de Hoog-

duitsche Joodsche gemeente te Amsterdam (Amsterdam 1917) blz. 12.

- 7) Sluys, De oudste Synagogen der Hoogduitsch-Joodsche gemeente te Amsterdam (Amsterdam 1921) blz. 14 vgl.
- 8) Deze brieven zijn in afschrift bewaard gebleven in het handschrift ter Secretarie der Hoofdsynagoge getiteld „Tifereth Bachoeriem” waaraan ook de door Maarsen gepubliceerde brieven zijn ontleend. R. Mozes Ribkes de bekende auteur van het in Amsterdam voor het eerst verschenen werk . . . באר הגולה, vertoefde hier van 1655 tot ongeveer 1666 en leefde er in de armelijkste omstandigheden.
- 9) Zie art. 2 van het Reglement voor de vereenigde drie gemeenten afgedrukt in „De Synagoge der Port. Isr. Gemeente” door D. H. de Castro Mzn. (Amsterdam 1875) en voorts Sluys, Beelden uit het leven der Hoogduitsch Joodsche gemeente te Amsterdam in het begin der 18de eeuw (Amsterdam 1925) blz. 8.
- 10) Sluys, Beelden enz. blz. 9 vlg.
- 11) Sluys, De ambtsdata enz. blz. 18.
- 12) Ter aanvulling van de aan hem gewijde noot in Sluys, De oudste Synagogen enz. blz. 17/18 zij hier opgemerkt, dat J. Fischer te Kopenhagen blijkens mededeeling aan S. Seeligmann zijn graf heeft ontdekt op de Joodsche begraafplaats te Glückstadt. Het grafschrift luidt:

חסיד ועניו פו"מ דק"ק אמיסטרדם
ה"ה ה"ח השלם
מו"ה ר' יוסף בן חקרוש ר' אברהם הי"ד
נולד בר"ה השפב
והלך ל'עולמו בר"ה ניסן ה'תסב

Blijkens dit grafschrift is hij geboren 16 September 1621 en overleden 30 Maart 1702.

Dat zijn functie van Parnassijn te Amsterdam door zijn nagelaten betrekkingen van groote beteekenis werd geacht, blijkt mede uit bovenstaand grafschrift.

- 13) R. Jitschak Dekingen en diens ambtsvoorganger R. Abraham ben Josua (Worms).
- 14) Deze was in 1669 te Amsterdam gekomen met de Jesiba de Los Pintos. Uit den brief blijkt, dat hij ook hier als lid van het Beth-Din met den titel Haham heeft gefungeerd. Hij vertrok in 1674 uit Amsterdam naar Curaçao waar hij als Haham was beroepen. (J. S. da Silva Rosa, Geschiedenis der Portugeesche Joden te Amsterdam, Amsterdam 1925, blz. 78).
- 15) Sluys, De ambtsdata enz. blz. 13. — Zie ook de bijdrage van I. Maarsen in dezen bundel, blz. 28 vlg.

- ¹⁶⁾ Sluys, aldaar blz. 17.
Zijn zoon Izak en zijn kleinzoon Jekutiël hebben achtereenvolgens als schrijvers der Hoogduitsche gemeente gefungeerd.
- ¹⁷⁾ Waarschijnlijk hebben zij die werkzaamheden kunnen afkopen evenals de Hoogduitsche Joden, zie Sluys, De oudste Synagogen enz. blz. 16. De betaling van de daar genoemde som van f 20500 geschiedde in de jaren 1674—1676.
- ¹⁸⁾ Deze verdeeling hing samen met het ledental van de beide gemeenten. De Poolsche gemeente telde zooals reeds vermeld 70 gezinnen. De Hoogduitsche gemeente telde reeds in 1669 230 volgerechtigde lidmaten en daarboven nog een aantal niet-volge-rechtigden; zie Sluys, De oudste Synagogen enz. blz. 15.
- ¹⁹⁾ De tekst van dit besluit is afgedrukt in no. 15 der gedrukte stukken van den Kerkeraad der N. I. Hoofdsynagoge te Amsterdam, jaargang 1913, blz. 10.
- ²⁰⁾ Zulks blijkt uit het grafschrift op zijn in 1866 hernieuwde zerk afgedrukt bij D. S. van Zuiden, De Joodsche gemeente te 's-Gravenhage (den Haag 1913) blz. 82, waarin het o.a. luidt, dat de op 23 Siwan 5457 = 13 Juni 1697 overleden Alexander ben Hirsch Pos zich beijverd heeft voor de stichting der begraafplaats. Aan die zaak zit echter een vooralsnog onoplosbare puzzle vast. Zooals Van Zuiden n.l. dezer dagen heeft vastgesteld, wordt in het stedelijke begrafenisrechtregister op den 13 Juni 1697 de begraafing vermeld van Alexander Polack, (blijkbaar een neef van Alexander Hirsch Pos), en wordt eerst den 23sten Siwan 5464 = 25 Juni 1704 in het begrafenisregister, ter begraafplaats aanwezig, de teraardebestelling aangeteekend van Alexander ben Hirsch Pos. Voor eerst zal een non-liquet ten aanzien van dit raadselachtige punt moeten worden uitgesproken, tenzij mag worden aangenomen, dat bij de vernieuwing van de bedoelde zerk bij vergissing het jaartal 5457 daarop is aangebracht inplaats van 5464; die vergissing is dan in de hand gewerkt door het feit, dat de hiervoor genoemde personen beiden op 23 Siwan zijn overleden.
- ²¹⁾ Ed.-A. Freimann, Warschau 1904 blz. 24.
- ²²⁾ t.w. in een request aan Burgemeesteren en Regeerders van Amsterdam, voorkomende in H. Noordkerk, Handvesten van Amsterdam II blz. 475.

HET PLASTISCHE IN HET GEBRUIK VAN HEBREEUWSCHE PRAEPOSITIES

door J. Tal (Utrecht).

Bekend is het verschijnsel van het plastische gebruik van de praepositie על, dat Gesenius-Kautsch, 28e dr., § 119 : cc beschrijft: „Ferner dient על nach Verbis des Stehens und „Gehens, um ein Emporragen über jemand oder etwas auszu-„drücken, z.T. in Wendungen, bei denen die urspr. lokale „Vorstellung ganz in den Hintergrund getreten ist, und die „daher im Deutschen durch andere Präpos. (an, bei, vor, „neben) wiederzugeben sind; z.B. Gen. 41 : 1 al.: der Pharao „stand על-היאר am Nil (über die Wasserfläche emporragend; „vgl. Ps. 1 : 3), und so namentlich עמר על in der prägnanten „Bed. dienend vor (eig. über dem sitzenden oder auch bei „Tische liegenden) jemand stehen Zach. 4 : 14 (vgl. Jes. 6 : 2, „wo für על: ל (ממעל ל); החיצב על- sich zu Befehl stellen vor „jemand Hi. 1 : 6 al.; vgl. auch על-ידי, על-ידי Hi. 1 : 14 neben, „an (auf) der Seite von jemand oder etwas.”

Zuiver is dat niet uitgedrukt. Want er is hier heelemaal geen sprake van, dat de oorspronkelijk lokale voorstelling geheel op den achtergrond is getreden. Het Hebreeuwsch houdt het plastisch geziene vast en beeldt dat door zijn praepositie uit, terwijl de slappere Westersche talen allerlei slappere zeggingswijzen kiezen en het plastische verwaarloozen.

Het menschenoog ziet de rivier in een lager vlak liggen

dan den of het op den oeverrand staande; en de plastische woorduitbeelding zegt, dat hij of het *op* de rivier staat, d.i. boven het vlak van de rivier, in het ruimtedeel, dat *op* het ruimtedeel van de rivier is. Zoo is het met den mensch en de koeien van Farao's droom in Gen. 41 : 1, 3, 17; zoo is het met den boom in Ps. 1 : 3; met Hagar „bij” de bron, Gen. 16 : 7; met de tuinen, wier plantenrijkdom het oog *boven* de rivier ziet liggen naar Num. 24 : 6; met Israëls kamp „aan” de zee, Ex. 14 : 2, 9; met Abrahams dienaar, die èn op een hooger vlak gezien wordt dan de knielende kameelen èn op een hooger vlak staat dan de bron, in Gen. 24 : 30¹); met Sauls hovelingen, die rondom hem stáán en natuurlijk niet ideëel, maar wel plastisch hooger gezien worden dan de koning, die in hun midden zit in 1 Sam. 22 : 6, 7, 17.

We zouden het ook zoo kunnen uitdrukken, dat dit על niet gladweg de ruimte-op of -boven aangeeft, maar de ruimte, die in horizontale gelijkheid ligt met de ruimte-op of -boven.

De plaatsen van dit על zijn talloos: Gen. 14 : 6 [N.B.], 18 : 2, 8, 24 : 13, 43, 28 : 13, 29 : 2, 38 : 14, 45 : 1, Ex. 2 : 3 (zelfs 5 het eerste על), 15, 7 : 15, 16 : 3, 18 : 14, Num. 23 : 6, 17, Recht. 3 : 19, 1 Sam. 4 : 20, 19 : 20, 1 Kon. 13 : 1, Jes. 19 : 7, Amos 9 : 1, Job 39 : 9, Spr. 8 : 2, 23 : 30, H.L. 5 : 12, Dan. 8 : 2, II Kron. 6 : 13, enz. enz.

Hetzelfde vinden we echter ook bij תחת. König zegt in zijn W. B. s.v. 2 : c wel: „synekdochisch erweitert: *am Unter-, teile* einer Sache, d.h. *am Fusse* eines Berges: (Ex. 24 : 4, „32 : 19, Dt. 4 : 11, Jos. 11 : 17, 13 : 5)”; maar hier is toch juist weer het plastisch weergeven, zooals het oog gezien heeft, aan het werk. Het oog ziet het altaar door Mozes gebouwd worden op een vlak, dat onder den berg ligt (Ex. 24 : 4); het ziet de tafelen in brokken uiteenspatten op een vlak, waarbóven de bergmassa zich verheft (Ex. 32 : 19); het ziet de Libanon-vlakte en ziet בעל גר *onder* den Hermon liggen (Jos. 11 : 17 en 13 : 5); en het ziet Israël op het vlak

staan, welks verlengde *onder* den Sinaj loopt (Dt. 4 : 11)! en dit is zóó sterk, dat het parallele בתחתית החר (Ex. 19 : 17), letterlijk „in het onderste van den berg”, die prachtige poëzie doet ontstaan van het Agadische woord (מכילתא t.p., שבה 88a, ע”ז 2b, לקה טוב t.p.), dat de berg zich in den meest letterlijken zin op en over Israël bevond!

En ook ziet het menschenoog een deel der Palestijnsche bevolking op het vlak onder den Hermon (Jos. 11 : 3) en de Jordaanvlakte op het vlak onder de פסגה-hellingen (Dt. 3 : 17, 4 : 49). En wel ligt het voor de hand, dat het „onder de moeder” van het jong in Lev. 22 : 27 bedoelt: „onder de bescherming van de moeder” of „staande onder de zoogende moeder”; maar het is zeer wel mogelijk, dat hier plastisch weergegeven is, wat het menschenoog ziet: het jong, dat bij de moeder staat, zooals het Ex. 22 : 19 ook werkelijk luidt: עם אמו, en dat dan, volgens zijn naar het oog loopende lijnen, zich *onder* de moeder bevindt.

We kunnen het hier eveneens weer zoo uitdrukken, dat dit תחת niet gladweg de ruimte-onder aangeeft, maar de ruimte, die in horizontale gelijkheid ligt met de ruimte-onder.

Ook in het Nieuw-Hebreeuwsch vinden we hetzelfde. B.v. תמיד 1 : 1 wordt medegedeeld, dat de jonge priesters hun heilige kleeren hadden liggen תחת ראשיהן; dit kan niet „*onder* hun hoofden” beteekenen, תמיד, 27 a-b, maar moet bedoelen, למטה מכנגד ראשיהן, volgens de — de duidelijkste — formulering van תפארת ישראל; dus op de plaats, die in het horizontale vlak ligt van de ruimte onder hun — op een kussen of vervanging daarvan liggende — hoofden; het אימא נגר t.p. in de גמרא bedoelt dus geen emendatie, maar een verklaring, evenals het even verder staande אלא שימ נגר. En het is een gebruik van תחת, dat niets ongewoons heeft.

En nu kan men zich natuurlijk gemakkelijk tevreden stellen met te zeggen: „Op veel plaatsen beteekent תחת „aan den voet van””; maar dan is dit niets anders dan de lexicografische formule voor het hier besproken begrip, terwijl ze dat niet duidelijk maakt, doch omsluiert.

Hetzelfde vinden we bij בין, hoewel veel zeldzamer. En al moet het verschijnsel hier eenigszins anders geformuleerd worden, is het in wezen toch weer hetzelfde.

Dat de kale plek, die, Dt. 14 : 1, niet gemaakt mag worden, niet letterlijk בין עינים, op de plaats tusschen de oogen, kàn liggen, is duidelijk; en de גורה שוה — al wordt deze term er niet bij gebezigd — op grond van deze plaats voor het בין עינין en בין עינים der הפלין van Ex. 13 : 9, 16, Dt. 6 : 8, 11 : 18 (מכילהא op Ex. 13 : 9 en מנחות 37b) is bekend. Maar hier hebben we alweer hetzelfde verschijnsel: het voorzetsel duidt de plaats aan, die in een — hier niet horizontale, maar — verticale gelijkheid ligt met de plaats-tusschen. We zouden het ook zoo kunnen uitdrukken, dat het menschelijk oog de plaats-midden-boven-het-voorhoofd tusschen de oogen ziet liggen; waarbij we alleszins even de vreemde situatie zouden moeten hebben, dat het ziende oog verticaal langs den mensch kijkt of dat het geziene hoofd achterover gebogen is. Dit doet echter niets aan het begrip af van het verschuiven van het „tusschen” naar een andere, gelijk-liggende plek.

De wonden in Zech. 13 : 6 liggen natuurlijk niet in de lucht tusschen de handen, maar op de borst, door het menschenoog gezien als zich tusschen de handen der uitgestrekte armen bevindend²⁾. „Tusschen de armen” op de borst, zooals ook in het Hollandsch gezegd kan worden, wat dan eigenlijk bedoelt: tusschen de plaatsen, waar de armen aan den romp gehecht zitten (II Kon. 9 : 24), kan het niet zijn; want יר is niet „arm” op de wijze als רגל wèl „been” is³⁾.

En het „tusschen den Oelaj” — of, volgens M.G.I.W. 1915 blzz. 148 vg. en 1916 blzz. 159 vg., „van tusschen den Oelaj” —, waar Dan. 8 : 16 de stem klinkt, kàn bedoelen: tusschen de Oelaj-armen; maar ongetwijfeld hebben v. Lengerke, Hitzig, Keil enz. gelijk, als zij het, sommigen wijzende op 12 : 6 en 7, waar de gestalte boven het water van de rivier zweeft, opvatten: „tusschen de oevers van den Oelaj.” En dan hebben we weer hetzelfde verschijnsel, dat בין de plaats aanduidt, die in verticale gelijkheid ligt met de plaats-tusschen.

Of het zakje met myrrhe-hars, dat de Oostersche vrouwen op hun boezem dragen en waaraan de vergelijking in H.L. 1 : 13 ontleend is, lokaal-letterlijk בין השדים gedragen werd, of dat we ook hier weer hetzelfde verschijnsel hebben, dat בין de plaats van verticale gelijkheid met de plaats-tusschen aangeeft, dus: aan den hals — is een quaestie van een reale, die ik niet kan uitmaken.

Ook in het Nieuw-Hebreeuwsch vinden we hetzelfde.

B.v. ערכין 2 : 6 wordt o.a. van de kinderstemmen gesproken bij het zingen der Lewieten in den tempel. De knapen stonden niet op den דוכן, maar op den grond, וראשיהן [בין רגלי] דוכן. Het gaat niet aan, dit zoo weer te geven, dat hun hoofden tusschen de voeten der volwassen Lewieten waren. Het bedoelt: op gelijke hoogte met de voeten der Lewieten. En nu is hier weer hetzelfde: בין geeft de plaats van horizontale gelijkheid aan met de plaats-tusschen; het oog ziet de hoofden der knapen tusschen de voeten der volwassenen; ze zijn op één — horizontale — lijn met de ruimte tusschen de voeten, doordien ze naast en voor en achter den דוכן staan. 'k Heb de מ van מבין hier tusschen haakjes gezet, omdat die me vreemd voorkomt en in onze גמרא-edities en תוספתא ערכין 2 : 1 (ed.-Zuck. 2 : 2) er niet staat. Ik heb hier niet de middelen bij de hand, om na te gaan, of de lezing מבין juist is. Indien wel, dan verandert dat niets aan het hier besproken verschijnsel; maar maakt alleen den zin tot een moeilijke ellips.

Evenzoo המיד 3 : 5 en 4 : 2 : de שלחנות בין העמורים (de varianten d.t.p. veranderen deze quaestie niet). Hier liggen voetangels en klemmen! Vooral is hier de groote moeilijkheid, dat מרות 5 : 2 blijkt, dat de tafels niet tusschen de paaltjes stonden; en dat שקלים 6 : 4 blijkt, dat er bij de slachtplek niet meer dan 8 tafels waren en dat dat die tafels waren, waarop de ingewanden afgespoeld werden. De opvatting van sommigen, dat die שלחנות andere, kleine, aan den voet der zuiltjes neergezette tafels waren (תפארת ישראל; תוספתא דה"מ מן 166 יומא) t.p. letter (מ), heeft te veel bezwaren. Maar in den פירוש

הראב"ד (Praag, 1720, 18b; Rom ש"ס 68a, kolom 2, nog al bovenaan) vinden we: מיהא הא דקתני שבין העמודים לאו דוקא ממש בין העמודים. דהא הנן בפ' בתרא דמדות ד' שלחנות היו מרוחקים מן הנגסין ד' אמות אלא האי דקתני שבין העמודים כלומר מכוונים היו כנגד בין העמודים אבל מרוחקים. „Het *בין העמודים*” bedoelt niet letterlijk „tusschen de paaltjes”, want we vinden *מדות 5 : 2*, dat 4 tafels „4 ellen van de paaltjes af stonden ⁴⁾); maar het wil zeggen: „*in één lijn staande met de ruimte tusschen de paaltjes.*” De gecursiveerde woorden geven precies het verschijnsel aan, dat ik hier bespreek: *בין* geeft de plaats aan, in de horizontale lijn liggende van de plaats-tusschen en het menschelijk oog, er voor staande, ziet de tafels tusschen de paaltjes.

המב"ם neemt *מעשה הקרבנות* 6 : 6 de uitdrukking woorde-lijk over, maar *בית הבהירה* 5 : 14 luidt heel anders!

* * *

Er is een gebruik van praeposities, dat een heel ander karakter draagt, maar dat ik toch ook wel plastisch zou willen noemen. Want ook dat is de plastische weergave van dat, wat — alleszins niet het lichamelijke oog zoo ziet, maar wat — de indruk is voor den mensch. 'k Zou willen zeggen: de plastische indruk-wedergave. En de beide voorbeelden, die ik hier van geef, zijn ook weer geheel verschillend van karakter.

We vertalen *נגד* gewoonlijk „tegenover.” In beginsel is dit juist; doch vaak bezigt het plastisch-te-werk-gaande Hebreueusch *נגד*, waar in een andere taal, in casu het Hollandsch, een ander, slapper woord moet gezet worden. Als Jos. 8 : 33 het volk op de hellingen der Sjechem-vallei staat met het gelaat naar de in het midden staande priesters — die hun gelaat beurtelings naar de eene helft van het volk toewenden en beurtelings naar de andere helft (*7 : 5*) —; als I Kon. 8 : 22 Salomo tot Gd bidt en het heele volk zijn gelaat aanschouwt; als Syriërs en Israëlieten el- kander ib. 20 : 27 tegemoet trekken en „als twee afgezonderde

geitenkudden” ⁵⁾, met de blikken naar elkander gericht, kampeeren; als ib. 21 : 10 en 13 twee schurken als aanklagers van den onschuldigen Noowous optreden; als Jos. 8 : 11 het oprukkende leger met zijn front naar de stad gericht komt te staan, bij welke op haar beurt uitteraard de gedachte van het offensief wordt gevoeld, enz. — — is het gladweg „tegenover” in de volledige kracht van het „tegenover”-begrip. Deze geprononceerde, scherp-omlijnde beteekenis is speciaal het woord *נגד* eigen.

En ook zouden we bij iemand, die zich bij het vuur warmt, nog kunnen spreken van „tegenover het vuur zitten”, zooals het Hebreueusch Jos. 47 : 14 zegt; van het volk Israëel, dat den Jordaan overtrekt, Jos. 3 : 16, kunnen zeggen, dat het dat „tegenover Jericho” doet, omdat we stad en volk met de fronten naar elkander gericht zien — en daarvoor zou niet eens vijandelijke gezindheid noodig zijn; zie het volgende voorbeeld — en evenzoo, dat het, Ex. 19 : 2, „tegenover den berg” kampeert; omtrent de, Num. 25 : 4, in het volle zonlicht opgehangenen, dat de terechtstelling zóó moest zijn, dat de zon hun in het gelaat keek, zij dus „tegenover de zon” hingen; van Nehemia's muurbouwers, dat ze hun werk begonnen op de plek, die zich naar hun huizen toewendde Neh. 3 : 10, 23, 28 enz., vgl. 25, 26 enz., dus „tegenover hun huis”; enz. Maar het begrip, dat Gd wonderdaden zal doen „in tegenwoordigheid van” het volk, Ex. 34 : 10; dat Josua alles voorlas „in tegenwoordigheid van” de geheele gemeente Israëls, Jos. 8 : 35; dat Samuel de menschen uitnoodigt, „in tegenwoordigheid van Gd en in tegenwoordigheid van Zijn gezalfde” tegen hem te getuigen, 1 Sam. 12 : 3 (ook Gen. 31 : 32, 37, 47 : 15, 1 Sam. 15 : 30, Roet 4 : 4, Ps. 35 : 5 enz.) — kan niet met behulp van het woord „tegenover” uitgedrukt worden. En als Nehemia de Tyrische marktlui en kooplieden belet, Vrijdagnacht vlak voor de muren van Jeruzalem te blijven, 13 : 21, en Jes. 24 : 23 huldigingsbewijzen voor en ter eere van Gds *זקנים* worden neergezet en Jes. 40 : 17, zegt, dat voor Gds rekenend oog en in vergelijking met Zijn

oneindige majesteit de volkeren als niets zijn, en Farao Ex. 10 : 10 Mozes en Aharon verwijt, dat ze kwaad in den zin hebben, voor hun gelaat en hun oog, hun doelmerk erop hebben gericht — dan is het „tegenover” heelemáál onbruikbaar.

Dan geeft het Hebreeuwsch den indruk weer, die men op een bepaalde wijze ontvangt: dat er in al die gevallen een „tegenover”-elkander-staan plaats heeft, een met het gelaat, het front, de voorzijde, de bedoeling, het streven naar en op elkander gericht zijn. Zoo is b.v. de indruk bij Jes. 24 : 23, dat de huldinging op de זקנים gericht is en hun oog naar de huldinging; ib. 40 : 17, dat Gds oog op de volkeren gericht is en hun wezen in zijn kleinheid zich naar of tegen Zijn majesteit wendt; dat de marktlui in Neh. 13 : 21 zich naar den muur gericht houden en deze zich, den Sjabbos in de stad verdedigend, tegen hen keert; en dat Ex. 10 : 10 het gelaat van Israëls leiders zich naar dat kwade richt en dit hen aanblijkt. Natuurlijk kan men weer zeggen, dat נגד ook „voor”, „in tegenwoordigheid van” beteekent; maar dan is dat alweer de lexicografische formule voor dat in en onder de praepositie liggende begrip-en-gevoel, dat ik besproken heb.

En zoo krijgen we ook het gebruik כנגדו [עור], Gen. 2 : 18, 20 (met de כ) en לנגדך [ואלכה], Gen. 33 : 12 (met de ל), waar נגד wordt: „parallel met”, „op één lijn met”; omdat de indruk weergegeven wordt van het naar elkander gericht zijn, dat, hoe ook langs een bepaalde lijn vooruit-of achteruitgaande — en dit komt vooral Gen. 33 : 12 uit, maar geldt evengoed voor Gen. 2 : 18, 20 — altijd „tegenover-elkander-staan” blijft. In het eene geval dikt de כ het gelijk-staans-begrip aan; in het andere de ל het richting-begrip.

En dat het Nieuw-Hebreeuwsche gebruik van נגד geheel hetzelfde is, alleen een weinig verder ontwikkeld, is m.i. duidelijk: מכוון כנגד בית ק”ק 9 : 5 „in een rechte lijn „vóór het Allerheiligste”, eig. „recht tegenover het ק”ק”; כנגד המורה 1 : 1 „tegenover den vuurstapel” als Jes. 47 : 14; tallooze malen als ברכות 26b חקנים תקנים 26b „parallel met”, „correspondeerende op”, „in overeenstem-

ming met”, waar alweer een indruk onder ligt van een met het gelaat naar elkander toe gericht staan ⁶⁾).

Een ander karakter draagt de indruk-weergave door middel van לפני. In נהיץ לפני, Dt. 31 : 5, Jos. 10 : 12, is dit niets merkwaardigs: „iets neerzetten voor iemand,” opdat hij er mee doe, wat hij wil — wordt: overleveren aan; en evenzoo is het met het gebruik van לפני op plaatsen als II Sam. 10 : 15, 18 : 7 enz. (הנגף לפני), al dient de vertaling weer een slappere praepositie te bezigen. Maar Gen. 43 : 14, waar Jakob zijn zonen toewenscht, dat Gd hun „barmhartigheid geve voor den man”; I Sam. 20 : 1, waar David „zegt voor Jonathan”, den koningszoon — hoewel hier alleszins een zeugma met ויבא mogelijk is —; Num. 36 : 1, waar de familiehoofden van גער „voor Mozes en voor de stamvorsten spreken” — voor een zeugma staat ויקרבו wel wat ver weg —; Ester 1 : 16, waar ממכן „voor den koning en de vorsten” zijn raad betreffende Wasjti geeft, en Ester 8 : 3, waar Ester „voor den koning spreekt”, en zeker Ex. 6 : 12 en 30, waar Mozes „voor Gd spreekt” — vertalen we vanzelf „bij den man” (of: „vanwege den man”), „tot Jonathan”, „tot Mozes”, „tot den koning”, „tot Gd”. Maar daar is het Hebreeuwsch weer veel teekenender, dat met zijn לפני den indruk weergeeft van het staan voor den hoogere, voor den koning, voor den koningstroom, voor Gd. Dit begrip van het onderdanig-staan-van-den-lagere-voor-den-hoogere beheerscht de zegswijze en drukt, wat Gen. 43 : 14 heel duidelijk uitkomt, de andere door praeposities uitdrukbare relaties weg. Deze indruk heerscht niet oppermachtig; want b.v. Gen. 4 : 13 vinden we אל ד', ib. 17 : 18 אל אלהים, ib. 18 : 29 אלי, (op Gd slaande), Ex. 3 : 11, 13 אל אלהים, ib. 4 : 10 אל ד', I Sam. 15 : 11 evenzoo, I Sam. 11 : 11 אל דוד, I Kon. 2 : 26 אל המלך, Ester 3 : 8 למלך enz.; maar hij heerscht daarom toch wel vaak ⁷⁾).

In het Nieuw-Hebreeuwsch is dit tegenover menselijke vorsten het gebruik niet: אמרו לו אדוננו המלך 3b ברכות „wij zullen den koning spreken”; ויאמר יהודה בן גדיה לנאי המלך 66a „wij zullen den koning spreken”; ויאמר אעזר בן פועירא לינאי המלך 66a „wij zullen den koning spreken”; ויאמר אעזר בן פועירא לינאי המלך 66a „wij zullen den koning spreken”.

אלכסנדר מוקדון אמרו לו אמרו לו 91a סנהדרין; ib. onderaan לי איכא שמירא 68a גיטין; en evenzoo in het Arameesch, daar dezelfde indruk er werkt: אמרו לי 10a onderaan: א"ל א"ל (tot Chiskio); נירון קיסר אמר לי 56a גיטין; (tot Xerxes); 13a מגלה; ib. laatste regel א"ל (tot Vespasianus); ברכות 48a חולין; אמר לי לאו את קא מוקרית לי 48a (tot Alexander Jannaj); 59b onderaan א"ל א"ל א"ל enz. Doch consequent wordt in de Rabbijnsche litteratuur, overal, waar van een spreken tot Gd sprake is, לפני — in Arameesche stukken אמר גבריא 118a פסחים — gebezigd: קמו ד קמו ד, קדם אמר גבריא 58a; גיטין לפני הקב"ה עמד יורקמי שר הברד לפני הקב"ה אמר לפני 30a שבת; 96b onderaan, צפנת בת פניאל לפני הקב"ה; 38b סנהדרין; אמר דוד לפני הקב"ה; 19 : 27, waar את פני staat).

* * *

Zit er iets dergelijks plastisch in het על יד in de bekende uitdrukking מועת לעת מועטת על יד מפקירה לפקירה ומפקירה לפקירה מועת לעת מועטת על יד מועת לעת? Dan zou het beteekenen: „komt in zijn verminderende uitwerking neer op de kracht van . . .”; want de kracht van het מפקירה לפקירה, resp. מועת לעת, ondergaat de vermindering, ontstaan door het מועת לעת, resp. מפקירה לפקירה. Het על יד had heel wel kunnen wegblijven; maar zóó wordt in de praepositie + het woord יד de indruk weergegeven van een gevoel, dat er onder ligt.

Deze beteekenis „zijn invloed doende neerkomen op de kracht van” heeft על יד ook יבמות 10 : 4, 6, 7, 8; . . . יד . . .

„een vrouw אסורה maken voor”. Men kan 't daar eenvoudig „voor” vertalen, maar dat is dan weer maar een vertaling, voor het begrijpen van de משנה voldoende, doch niet een duidelijk-aangeven van het begrip. Juist zoo שקלים 1 : 3, 6, 7 : „den שקל betalen voor” — waar het niet kan beteekenen: „door” = „in gevolge opdracht van”, want dat is in 1 : 3 onmogelijk —. De gelijkheid met נדה 1 : 1 is nog veel sterker voor אהלות 13 : 5 en 6 פחות מכזית בשר מועט על 6 פחות מכזית בשר מועט על 6 פחות מכזית בשר מועט על 6 „het de handbreedte-groote opening verkleinen — „de stukje vleesch van minder dan een כזית werkt verminderend „op de טומאה-kracht van een kwart Kav beenderen” enz., waarbij ik Hoffmann's „an der Seite” (noot 45 t.p.) absoluut afwijst. Evenzoo אביו או רבו עוברים על ידו : 3 : 4 מגלה „zoo 't een kind is, treedt zijn vader of leeraar voor hem als חזן op”, maar waar het על יד weer weergeeft: de uitwerking van diens optreden komt neer op de kracht van het kind; en hier niet verminderend, maar helpend om het doel te bereiken. Hetzelfde in יומא 3 : 4 קרצו „voor hem” = zoodat de uitwerking van zijn handeling op de doelbereiking van hem, den hooge priester, neerkomt, en niet „naast hem” of „in zijn opdracht”, evenmin als het ישרא ששחט ומירק 1 : 1 (ed.-Zuck. 1 : 2) — „het meervoud ידיו verandert niets aan de zaak, evenmin als in אהלות 13 : 5, 6 —. Evenzoo ב"מ 7 : 6 קוצץ אדם על ידו עזמו : de arbeider kan met den werkgever een som gelds afspreken, wier uitwerking (opheffend) neerkomt op de macht en het recht, van de landopbrengst, waar aan hij (enz.) bezig is, te eten — ook hier meervoud —. עדין אני אומר וגו' אין ב"ד מביאין (סו"ה) 4 : 27 Lev. 4 : 27 ספרא עליהן פר וגו' שכן ב"ד מביאין עליהן פר עליהן פר רשי' עליהן; עליהן פר וגו' שכן ב"ד מביאין עליהן פר עליהן פר רשי' עליהן; en het ידיו על heeft er weer de beteekenis, die we hier overal vonden: in zijn כפרה uitwerking op hun kracht, hun arbeid, hun leven neerkomend. Geheel zoo הגוסס . . . וורקין על ידו דם חטאתו ודם אשמו עד שימות 1 : 1 אבל רבתי

In שיעשו לי משכן שאם יחטאו שיהא: סי' כ"א ed.-Buber, תנחומא נשא 12 : 14 במדבר רבה 51 : 3; שמות רבה (ook מתמשכן על ידיהן (יתמשכנו על ידי ישראל): „als pand genomen worde te hunnen gunste". En zoo zijn er zeker nog tal van plaatsen ⁹⁾.

De bekende uitdrukking על יד הסכים — naast הסכים en על יד הסכים — heeft ook weer יד in deze zelfde, hier besproken beteekenis: mede-instemmen en daardoor ten gunste een werking op iemands kracht doen neerkomen¹⁰⁾.

* * *

Dit terrein van het plastische, kleurrijke van het Hebreuwsch in zijn uitingwijzen, afgezien van individueelen stijl, is heel groot. Wat 'k hier trachtte te geven, is een heel klein stukje er van.

1) Ib. 24 : 11 had ook על i.p.v. אל kunnen staan, want, al knielen de kameelen, is hun op-een-hooger-vlak-staan evengoed aanwezig. Doch hier komt het naar-de-bron-toe-gericht-zijn der kameelen uit.

2) Keil's „inneren Handflächen" is geheel onaannemelijk.

3) *Misschien* alleen het יד bij de תפלין, Ex. 13 : 9 enz.

4) Zie hieromtrent תוי"ט en תפארת ישראל t.p. In alle geval geeft het aan, dat de tafels *niet tusschen* de paaltjes stonden.

5) Aldus vertaalt Wagenaar. Ook voor deze plaats is het een gemis, dat we zijn in zijn slotwoord (in de enkele-vertaling-uitgave niet afgedrukt) achter zijn vertaling der Eerste Profeten toegezegde verklaring nog steeds niet hebben.

6) Van מול geldt hetzelfde als van נגד.

7) Het komt me voor, dat de keuze van לפני in Neh. 3 : 34, waar אל het aangewezen woord is, wil aangeven, dat er in de wijze, waarop Sanballat zijn spot over het werk der Joden uitte, een lieve onderdanigheid tegenover zijn broeders en Samaria's soldaten zat, om ze gemakkelijker zijn plannen te doen volgen.

8) In איכה רבה op 3 : 28 (en op 1 : 1, waar dezelfde אגדה geciteerd wordt) staat van de מלאכי השרת, tot Gd sprekend, ז' אמרו לו. Er zullen nog wel meer voorbeelden zijn. Maar het normale is לפני לפני.

9) Het komt mij niet onmogelijk voor, dat Ps. 121 : 5 ditzelfde על יד staat, in tegenstelling met Ps. 109 : 6 en 110 : 5, waar יד niet staat.

10) Ook על יד עכב: „verhinderend werken op"; 'k herinner me daarvan op 't oogenblik echter alleen het late voorbeeld in ש"ע י"ד 71 : 1 (aan רשב"א ontleend).